

LIMES

FRONTIERELE
IMPERIULUI
ROMAN
ÎN ROMÂNIA

NR. 10 / 2021

O publicație
susținută de

COMISIA
LIMES
ROMANIA

✓ CUPRINS

03

Introducere
Felix Marcu

04

Dacii în armata romană
Dan Dana

11

Dona militaria.
Despre distincțiile militare în Dacia romană
Irina Nemeti

15

Poezie pe piatră pe limesul Daciei
Chiara Cenati, Alexander Gangoly,
Victoria González Berdús,
Tina Hobel, Peter Kruschwitz,
Denisa Murzea, Mirko Tasso

21

Modă și „accesorizare”
în mediul militar
Monica Gui

24

Drumurile romane la Dunăre
și limesul
Felix Marcu,
George Cupcea,
Ștefania Dogărel

31

Geografia Daciei și strategia militară romană
Sorin Nemeti

36

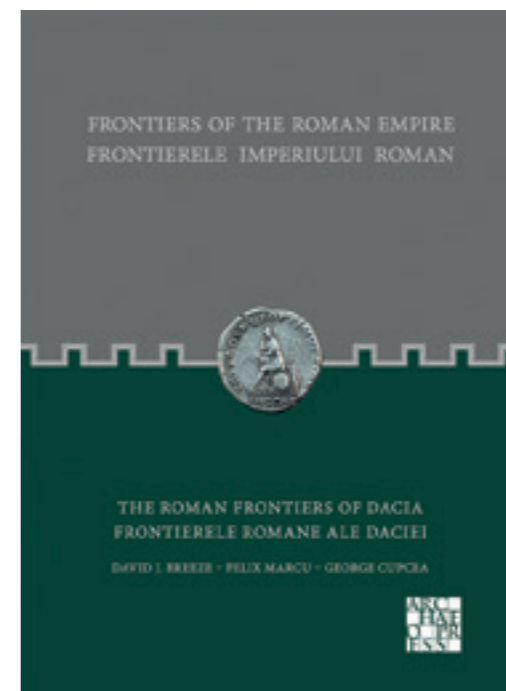
Muzee care dețin în colecții materiale
arheologice descoperite pe limesul românesc

INTRODUCERE

Activitățile din cadrul Programului național LIMES, coordonat de către Ministerul Culturii, prin patru instituții responsabile (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Muzeul Național de Istorie a României, Muzeul Național de Istorie a Carpaților Răsăriteni și Institutul Național al Patrimoniului), s-au derulat și în acest an conform planificărilor, deși pandemia ne-a împiedicat, de multe ori, să ne continuăm munca la dosarul pentru înscrierea siturilor romane de pe teritoriul României pe Lista Patrimoniului Mondial UNESCO.

Reprezentanții instituțiilor responsabile au continuat activitățile de elaborare a documentației, în mai multe situri fiind realizate măsurători non-invasive (fotografii aeriene, cercetări geofizice, periegeze, scanări LIDAR etc.), în vederea delimitării acestora și a zonelor de protecție aferente. În acest sens, colaborarea cu instituțiile publice din România, responsabile cu cadastrul zonelor de interes, s-a intensificat. Am avut multe întâlniri benefice cu reprezentanții instituțiilor locale și județene, care sunt extrem de importante în vederea administrării siturilor în cauză. De asemenea, cu reprezentanți ai Ministerului Dezvoltării, Lucrărilor Publice și Administrației (MDLPA) și ANCPI, care ne acordă întregul sprijin, alături de reprezentanți ai Ministerului Investițiilor și Proiectelor Europene (MIPE), ultimul Minister incluzând pe Lista PNRR și o „rută a castrelor”, ceea ce înseamnă că 20 de obiective vor beneficia de proiecte de punere în valoare în acest Program.

Au continuat și cercetările arheologice, în cadrul altor programe finanțate de către Ministerul Culturii și de către autoritățile județene, în siturile incluse pe Lista Indicativă Națională, printre acestea numărându-se: Pojejena, *Tibiscum*, *Sarmizegetusa*, *Micia*, *Apulum*, Potaissa, Bologa, *Porolissum*, Orheiul Bistriței, Călugăreni, Câmpulung-Jidova, *Capidava* sau *Noviodunum*. În alt proiect european Intereg, descris pe scurt în paginile acestei reviste, sunt aduse noi rezultate privind drumurile romane, puțin cunoscute, din Dacia. Tot din paginile acestei reviste aflăm date deformat știute despre dacii din armata romană, despre rolul lor în alte provincii pe unde au fost în garnizoană, cum este, de exemplu, Egiptul. Despre decorațiile și accesoriile soldaților s-a scris relativ puțin, dar avem în revista de față, două studii interesante privind piesele descoperite în Dacia. Mai este abordat aici un subiect și mai rar în literatura de specialitate, absent în cea de popularizare, cum este și

NOUA BROȘURĂ A FRONTIERELOR IMPERIULUI ROMAN DEDICATĂ ȘI PROVINȚIEI DACIA

această revistă, dedicat poeziei romane, pe baza unor descoperiri mai vechi din Dacia, dar nerecunoscute ca atare. La fel de interesant este să înțelegem felul în care romanii, fără instrumentele pe care le avem astăzi, își imaginau lumea, cu o analiză atentă a geografiei Daciei. Le mulțumim autorilor români și străini pentru contribuțiile deosebite.

Am aflat, prin urmare, multe lucruri noi despre siturile arheologice care compun Granițele Imperiului Roman în România, unele spectaculoase, cum ar fi noile date privind unul dintre principalele locuri de bătălie din timpul războaielor dacice, de la Cioclovina-Ponorici, dar și rezultatele cercetărilor arheologice de la Grădiștea Muncelului, care aduc lămuriri noi privind succesiunea incintelor fortificate dacice și romane de la Sarmizegetusa dacică.

Avem o nouă hartă a Daciei romane, mai precisă și mai detaliată, care se poate vedea la finalul acestei reviste. Mai multe detalii puteți afla din noua broșură a Frontierelor Imperiului Roman dedicată și provinciei Dacia, disponibilă, alături de alte materiale informative, pe site-ul: <https://limesromania.ro/ro/articole/publicatii/>.

Din nefericire, unele situri arheologice continuă să fie „amenințate” de către detectoriști, agricultură sau lucrări de construcții neautorizate.

Expoziția Limes, despre care s-a mai scris, a fost prelungită până în 30.04.2022, iar detalii aflați la finalul acestei reviste.

Am pierdut în acest an doi mari specialiști și profesori, care s-au dedicat și studiului Frontierelor Imperiului Roman, pe Alexandru Diaconescu și pe C. Sebastian Sommer, pierderi irecuperabile. S.V.T.L.

Felix Marcu
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei

EDITORI:

Felix Marcu,
George Cupcea

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca

DACII ÎN ARMATA ROMANĂ

AUTOR:

Dan Dana
Centrul Național pentru
Cercetare Științifică,
Lyon

De la bun început se cuvine precizat că acest subiect este unul sensibil în istoriografia românească, de vreme ce rămîne indisolubil legat de problema continuității și de pasiunile naționaliste ale istoricilor despărțiți de frontiere sau de tradiții diferite. Cum însă de câteva decenii izvoarele epigrafice au adus, pentru acest aspect ca pentru atâtea altele, informații nebănuite de bogate, chestiunea poate fi acum abordată cu mai puțină patimă și cu mai multă atenție pentru date, înțelese cu ajutorul paralelelor de pe cuprinsul Imperiului Roman. Nu numai inscripțiile sporesc constant, dar mai cu seamă două categorii de documente care au devenit centrale pentru tema aleasă, crescînd exponențial mărturiile despre soldații daci în armata romană: pe de o parte, diplomele militare, cu singurul regret că în aproape toate cazurile contextul lor arheologic rămîne necunoscut – ele fiind „descoperite” cu detectoare de metal; pe de alta, ostraca din Deșertul Oriental din Egipt, deopotrivă în greacă și latină, datînd din vremea lui Traian și a succesorilor săi.

Deși numele dacice continuă să rămînă extrem de rare în provincia Dacia, putem recunoaște acum între 10 și 15 asemenea exemple, cele mai multe însă în context militar. Este desigur infim față de restul numelor atestate în provincia creată prin voința lui

Traian; trebuie însă repetat că situația se datorează și cunoașterii insuficiente a celei mai mari părți a teritoriului Daciei romane, inclusiv pentru sectorul militar, inegal explorat. O altă particularitate invită la prudentă și la cuvenita nuanțare: populații dacice trăiau – uneori amestecate cu alte neamuri, mai ales tracice – pe tot cuprinsul Moesiei Inferioare și în partea de nord-est a Moesiei Superioare, cum o dovedește onomastica. Progresele din ultimii ani, înlesnite de creșterea documentației și de o metodologie mai adecvată, au permis diferențierea numelor dacice de cele (sud)-tracice, deși ele aparțin în mod manifest aceluiași areal lingvistic. Or, față de săraca recoltă onomastică din propria provincie, dar mai ales lăsînd la o parte cele două provincii sud-dunărene, pe tot cuprinsul Imperiului sînt acum cunoscute peste 200 de nume dacice.

Ne mai ajută pentru subiectul de față și vizibilitatea epigrafică sporită a militarilor, de regulă mai mare ca a civililor sau a categoriilor inferioare (slavi, libertji), care nu sînt însă nici ele absente în cazul dacilor ajunși în alte provincii. Pentru a reveni la provincia traianică, din castrul de la Gherla provine o cărămidă pe care, înaintea a două linii cu alfabetul latin, a fost scrijelită o listă de soldați (din *ala II Pannoniorum?*), printre care și Degi (CIL III *294). **IMAGINEA 1** Și mai

1

LISTĂ DE SOLDAȚI
ȘI ALFABET LATIN
(GHERLA).

2

EPITAF DE LA CĂȘEIU (COMBINÎND TRANSCRIEREA DIN CIL
ȘI FRAGMENTUL ACTUAL).

relevant este cazul călărețului [*Aur.? ---*]/*blasa*, alături de *Aur(elia) Tsinta* (probabil soția sa), pomeniți în prima jumătate a sec. al III-lea pe un epitaf fragmentar ajuns în biserica din Vad (jud. Cluj), fiind vorba cel mai probabil de o „piatră călătoare” din castrul de la Cășeiu (CIL III 7635). **IMAGINEA 2**

Precum a fost cazul și cu alte populații recent supuse, romanii au procedat, pe lângă distrugerea

sistematică a centrelor fortificate sau simbolice din regatul dac cucerit pe urma celor două războaie sîngeroase, nu numai la o militarizare a noii provincii păzită de soldați legionari și auxiliari venind *ex toto orbe Romano*, dar și la o încorporare a multora dintre tinerii indigeni, ca și a unora dintre prizonierii de război, în forțele auxiliare. Mii de recruți au fost trimiși la alte fruntarii ale Imperiului, cum vedem acum în Egipt și Siria, dar și în Britannia și pe *limes*-ul germanic sau în nordul Africii, pentru un serviciu de 25 de ani. Unități „etnice” sînt de regulă create; astfel a fost cazul cu acele *alae/cohortes Dacorum*. Cele mai multe dintre *auxilia Dacorum* au fost create de Traian, unele fiind remodelate de Hadrian, iar altele fiind înființate sub Marcus Aurelius. Ceea ce știm de puțină vreme este că nu toate au fost create după cucerire (106), cîteva fiind înființate imediat după primul război dacic (101-102) în teritoriile ocupate și desigur din grupurile de daci cu căpeteniile lor care au trecut treptat de partea Romei, conștienți de adevăratul raport de forțe. Este cazul acelei *cohors I Vlpia Dacorum*, creată de Traian pe la 103/104, pentru a fi trimisă în Siria, unde va participa la expediția partică. Diplomele militare ne arată o eliberare masivă a primului contingent din această cohortă, cunoscîndu-se acum mai mult de 10 copii ale constituției din 29 martie 129, etnicul celor lăsați la vatră fiind *Dacus*: or, cei ce au supraviețuit războiului partic sînt deja cetățeni romani, și încă sînt cu toții

3

FRAGMENT DE DIPLOMĂ DIN 29 MARTIE 129 [SYRIA].

Marci Vlpii, semn al unui privilegiu *ob virtutem* acordat cohorții de către Traian. **IMAGINEA 3**

Dar încă de la începutul folosirii lor în armata romană, soldații daci, fie ei prizonieri sau tineri recrutați cu forța, nu au fost rezervați doar unităților lor „etnice”, ci au fost vărsați cel puțin în egală măsură în alte trupe auxiliare din diferite provincii. Diplomele au permis recunoașterea – pentru prima dată pentru neamurile care au servit de rezervor de recrutare –, unor cicluri de recrutare la 25 de ani ale acestor *Daci*; ele par a afecta mai mult Moesia Inferioară, dar poate și Dacia, punctul lor de plecare fiind însă

4

RELIEF DE LA BIRDOSWALD.

epoca războaielor dacice: aceste valuri de recrutare masivă sînt 101/102, 127/128, 153 (din păcate, diplomele se rarefiază după războaiele marcomanice). În paralel, recrutarea regională și mai apoi locală au estompat acest fenomen. O tradiție încetățenită este aceea de a se opri asupra trupei din Britannia, de la Banna (Birdoswald), faimoasa *cohors I Aelia Dacorum miliaria*; două dedicații ale tribunilor ei, de la începutul sec. III, afișează o *falx* dacică; la acea dată, cînd de mult se renunțase la recrutarea etnică, nu se poate însă vorbi despre o marcă identitară, ci doar de o emblemă a unității, asemenea numelui purtat peste veacuri. **IMAGINEA 4** Este iarăși un loc comun să fie menționat numele unui Deciba[us] la Birdoswald, dar evidența onomastică este mult mai bogată: nu numai un centurion *Ael. Dida* al aceleiași cohorțe, dar numeroase alte nume dacice care apar în diferite alte unități din acea îndepărtată provincie, în inscripții, *graffiti* de pe Valul lui Hadrian dar și de pe Valul lui Antoninus (tocmai în Scoția), sau pe diplome.

Dacă pe tot cuprinsul secolului al II-lea dacii au alimentat *auxilia*, ei încep pe urmă să fie treptat recrutați și în legiuni. Astfel reiese dintr-un *laterculus* cu soldații demobilizați în 195 din *legio VII Claudia* de la Viminacium: ei fuseseră recrutați în 169, dintre peregrini, primind la încorporare cetățenia romană cum o arată gentiliciile

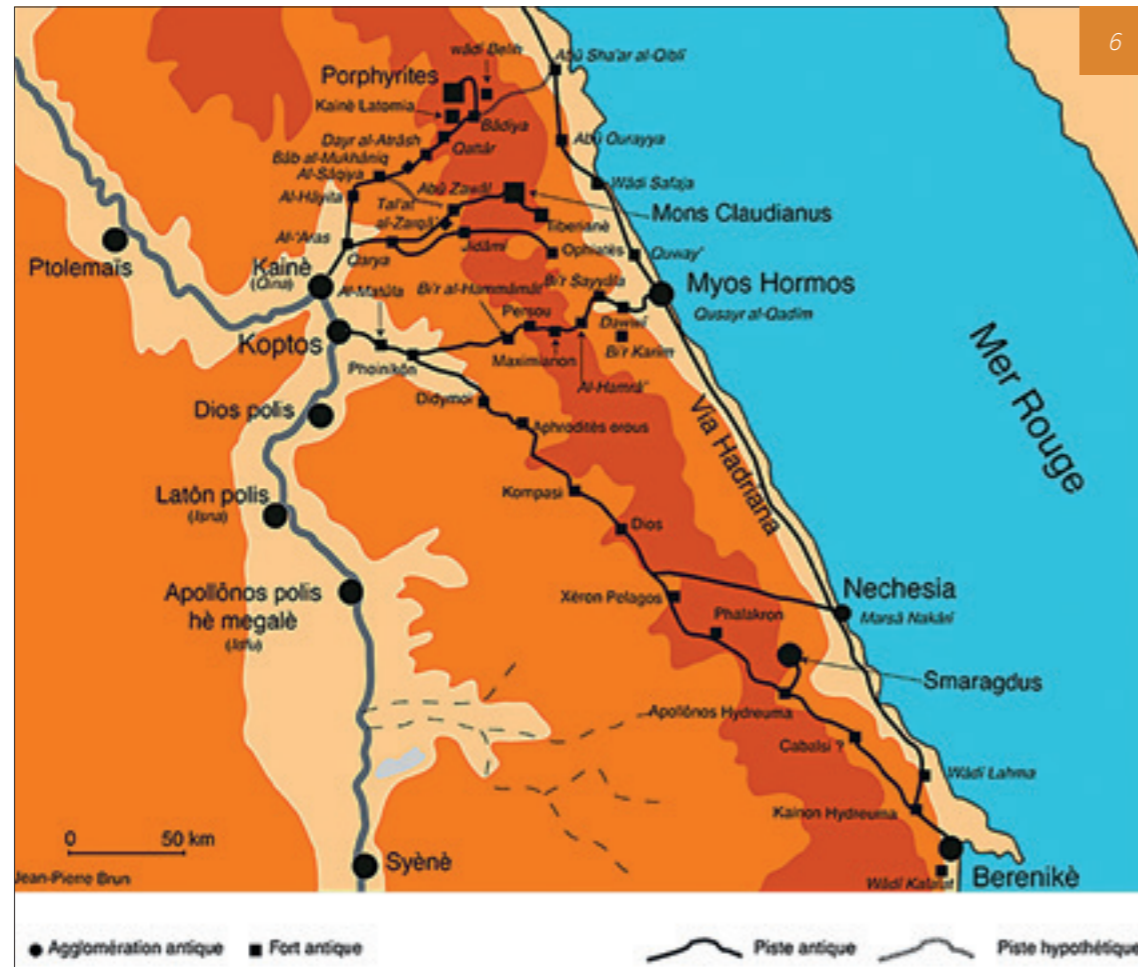
UMM BALAD, RESTURILE DIN PRAESIDIUM ȘI CORTURILE MISIUNII ARHEOLOGICE (© M. REDDÉ).

imperiale, situație cerută de tumultul războaielor marcomanice. Momentul esențial survine însă prin reformele militare ale lui Septimius Severus: împreună cu tracii și pannoniienii, provincialii din Dacia (printre care și unii peregrini de obîrșie indigenă) ajung să servească nu numai în legiunile danubiene dar și, printr-un proces de selecție, în trupele de elită din capitală care-l protejau sau îl însoțeau în expediții pe împărat: este vorba de cohorțele pretoriene și *equites singulares Augusti*, sau de noua *legio II Parthica*, încarturită în preajma Romei, la Albanum. O mare parte dintre ei se dovedesc a fi cetățeni recentți, după 212 (*Constitutio Antoniniana*), cum îi trădează onomastica pe această mulțime de *Aurelii*, majoritatea lor purtînd *cognomina* latinești banale (*Dexter, Super, Victor, Victorinus, Vitalis*).

Dacă o singură diplomă era cunoscută înainte de 1989 (pentru un dac din zona Ratiariei, deci din Moesia), în momentul de față numărul lor este de peste 60, complete sau fragmentare. Aceste documente pe suport de bronz aduc informații – însoțite de precizări cronologice – despre serviciul militar al soldaților de origine dacică, onomastica lor și a familiilor lor, și uneori toponime cunoscute sau noi. Comparativ, trebuie menționat că peste 200 de diplome sînt cunoscute pentru soldații originari din Tracia. Dar cel puțin o parte dintre militarii purtînd nume dacice și/sau etnicul *Dacus* sînt originari din cele două Moesii sud-dunărene, ceea ce poate fi cazul și altor soldați daci de pe cuprinsul Imperiului sau de la Roma, atunci cînd mențiuni suplimentare lipsesc.

Acești soldați nu plecau însă singuri în provinciile de serviciu: unii erau deja însurați, femeile lor de origine dacică apărînd uneori în diplomele păstrate; alții își găseau tovarășe de viață în provincia de serviciu, precum un dac din Moesia Superioară care se însoțește cu o dardană. Diplomele militare mai pot fi exploatate și pentru date de regulă trecute cu vederea de specialiștii istoriei militare: ele oferă date despre familiile acestor *milites*, iar în cazul soldaților daci putem constata că numele copiilor sînt cu precădere de factură dacică, nelipisind însă nici cele latine. Pînă la anul 140, familiile soldaților auxiliari sînt menționate dacă este cazul (femei, copii), descendența lor primind, asemeni militarului eliberat, cetățenia romană, iar veteranul primind *conubium*, dreptul căsătoriei legitime cu cea cu care se unise, pentru ca ai lor copii să fie considerați cetățeni romani pe deplin. Precum alți peregrini de pe cuprinsul Imperiului, soldații daci ilustrează integrarea prin serviciu militar, romanizarea lor – împreună cu familiile care viețuiau pe lîngă castră – fiind de netăgăduit. Mulți dintre ei se reîntorc în provincia de origine, cu familiile lor, după ce „văzuseră lumea”, la propriu.

Deșertul Oriental din Egipt a devenit faimos prin cele peste 15000 de ostraca în greacă și latină, dintre care doar o parte au ajuns la cunoștința publicului savant prin publicații. Cele mai multe texte se referă sau au fost înscrise de soldații – majoritar auxiliari – care serveau, de regulă prin rotație, în numeroasele *praesidia* **IMAGINEA 5** care presărau drumurile militare

HARTA A DRUMURILOR CĂTRE BERENICE ȘI MYOS HORMOS, SEC. II D. HR. (© DESEN J.-P. BRUN; J.-P. BRUN, „CHRONOLOGIE DES FORTS DES ROUTES DE MYOS HORMOS ET DE BÉRENICE DURANT LA PÉRIODE GRÉCO-ROMAINE”, ÎN LE DÉSERT ORIENTAL D'ÉGYPTE DURANT LA PÉRIODE GRÉCO-ROMAINE: BILANS ARCHÉOLOGIQUES [ON LINE], PARIS, COLLÈGE DE FRANCE, 2018 [CONSULTAT ÎN 25 NOV. 2021], FIG. 19 (<HTTP://BOOKS.OPENEDITION.ORG/CDF/5155>).

și comerciale de la Coptus (în valea Nilului) înspre Myos Hormos, respectiv Berenice, porturi la Marea Roșie. Partea dinspre nord era cea a carierelor de marmură roșie și verde de la Mons Claudianus și Mons Porphyrites, puțin mai la sud fiind forturile de Krokodilo și Didymoi, deja celebre prin extraordinariul lor material **IMAGINEA 6**. Printre sutele de soldați care apar în aceste surse conservate de nisipul Egiptului apar o grămadă de nume care au dat bătaie de cap primilor editori: ele sînt purtate de soldați traci și daci, multe antroponime fiind noi sau extrem de rare. Pentru onomastica dacică, putem constata acum că nume tipic dacice, care păreau mai înainte regale, sînt de fapt obișnuite: Avizina, Dekebalos, Dekinai, Diourpanais, Natopor.

Pe lângă onomastică, indicațiile referitoare la origine pot completa, confirma sau nuanța datele epigrafice. Dacă pe diplome avem *Dacus* și începînd cu mijlocul sec. al II-lea un centru urban ba chiar un *vicus* (deocamdată doar pentru Moesia Inferioară), iar în ostraca *Dacus* și *Dax*, în inscripții varietatea este mai mare: *Dacus*, *natione Dacus*, *domo Dacus/Dacia*, etc.

Cu toate acestea, este acum clar că *natione Dacus* care califică în sec. al III-lea destui călăreți din garda imperială și dintre pretorienii nu se mai referă la originea etnică, ci servește drept indicație generică („originar din provincia Dacia”). Rareori dispunem de alte indicii: astfel, o rudă printre moștenitorii pretorianului *Aur. Domitianus*, *nat[ione] Dacus*, se numește *Iulia Sisi*, *cognomen*-ul ei fiind dacic. Alt exemplu este oferit de diploma unui călăreț din garda imperială, eliberat la 7 ian. 230 [CIL XVI 144]: *M[arcus] Aurelius Deciani fil[ius] Decianus, Colonia Malve(n)se ex Dacia* **IMAGINEA 7**. Ca și tatăl său, acest cetățen recent poartă un nume latin, dar de asonanță dacică (cf. *Decibalus* și *Decinaeus*).

Eliberat în 131 din *coh. I Flavia Musulamiorum* (Mauretania Caesariensis), deci recrutat tocmai în 106, Diurdanus fiul lui Damanaeus avea o soție de aceeași origine (Zispier fiica lui Zurosis), cei cinci copii purtînd cu toții nume dacice; și mai suprinzător este că primul băiat născut, Decebalus, primise tocmai numele ultimului rege. În prima parte a sec. al III-lea murea la Mediolanum – în nordul Italiei unde sînt atestate dealfel

DETALIU AL DIPLOMEI DIN 7 IAN. 230.

vexilații ale legiunilor din Dacia –, [Aurel. Licinia]anus, centurion din *legio V Macedonica* (de la Potaissa), epitaful fiindu-i pus de soția sa, [Aurel[ia] Mamu]t[so], al cărei *cognomen* este dacic [AÉ, 2014, 521] **IMAGINEA 8**.

Viața sub arme, timp de mai multe decenii [25 de ani, uneori mai mult, pentru auxiliarii] prilejuiește nu atît însușirea latinei vorbite – pentru cei care nu o stăpîneau – sau a limbii grecești în Egipt, dar și familiarizarea cu practicile epigrafice, culminînd cu mîndria de a fi servit împăratul, de la care decurg privilegiile gravate pe diplomele păstrate generație după generație, care sînt copii personalizate ale constituției afișate la Roma.

DESEN RECONSTITUIT AL EPITAFULUI DE LA MEDIOLANUM.

Izvoarele păstrate în Egipt oferă nenumărate exemple de însușire sau de folosire a scrierii, mijloc la care pot apela și cei fără știință de carte. Unul dintre auxiliarii daci, pomenit dealfel și în ostraca, a scrijelit în jurul anului 110 un *graffito* uriaș (309 x 60 cm) pe peretele stîncii care a dat naștere numelui antic al fortului de la Krokodilo [AÉ, 1996, 1647]. Nu putem fi decît izbiți de latina sa aproximativă, învățată în cei 5 ani de cînd fusese recrutat, dar tot atît de adevărat este

că mesajul rămîne inteligibil și, mai ales, reproduce identitatea militară și respectă uzanțele cerute de un astfel de text. Traducerea încercă să redea diferitele greșeli, mai ales cazurile neinspirate:

Dida [-] Damana[i] • filius [-] nationis [-] Daqus | eques • alae • Vocontiorum • turma • Maturi | armatum • feci • stationi • meses • quinque | pro salutem • imperatore • feliciter.

„Dida fiul lui Damanais, de neamului daq, călăreț din *ala Vocontiorum, turma* lui Maturus, făcui cinci luni sub arme la *statio*. Pentru sănătatea de la împărat! Noroc bun!” **IMAGINEA 9**.

Rareori viața sub arme a auxiliarii sau a legionarii implica expediții sau era sub semnul unor primejdii iminente, majoritatea zilelor petrecîndu-se într-o rutină pe care, cel puțin în Egipt, scrisorile încercau să o ușureze, împreună cu pachetele expediate. Dar nici măcar Deșertul Oriental al Egiptului nu era asemenea „deșertului tătarilor” din romanul lui Dino Buzzati. O circulară tradusă în greacă și trimisă în 118 în diferitele *praesidia* este un raport militar despre o incursiune a „barbarilor” în îndepărtata Nubie de Jos, la Patkoua [O. Krok. I 87]; aflăm astfel despre Damanais, călăreț din *coh. II Ituraeorum equitata*, centuria lui Cassius Victor, ucis dimpreună cu calul său.

Combinînd datele din inscripții, graffiti, ostraca și diplome, dispunem acum de o imagine mult mai bogată despre prezența soldaților daci, care, cel puțin în sec. al II-lea, par a fi fost masiv distribuiți pe tot cuprinsul Imperiului. Se detașează cîteva provincii frontaliere, ce-i drept cu multe unități auxiliare (numărul din paranteze oferă numărul de soldați daci atestați în fiecare provincie): Britannia [17], Germania Inferior [7-8], Syria [8], Aegyptus (mai bine de 70 de soldați, în cel puțin 6 trupe diferite), Mauretaniae Caesariensis [4] și Tingitana [6].

Bibliografie

D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du désert Oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces*, ZPE 143 (2003) 166-186.

D. Dana, *Témoignages épigraphiques récents sur l'ononastique et le recrutement des Daces*, în S. Nemeti, E. Beu-Dachin, I. Nemeti, D. Dana [ed.], *The Roman Provinces – Mechanisms of Integration*, Cluj 2019, 143-166.

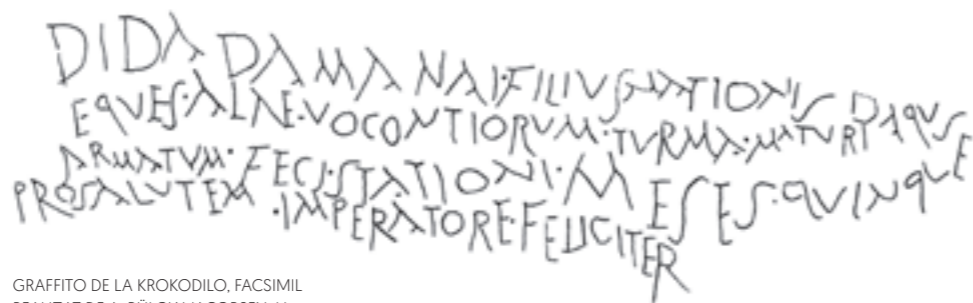
D. Dana, *Dacians in the Provinces of the Roman Empire. An Overview*, în S. Nemeti, D. Dana [ed.], *The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions*, Cluj 2019, 161-262.

D. Dana, F. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, *Chiron* 39 (2009) 209-256.

D. Dana, R. Zăgreanu, *Equites singulares Augusti originaires de la province de Dacie: épigraphie, onomastique, iconographie*, SAA 23 (2017) 139-171.

C. C. Petolescu, *Dacii în armata romană*, *Revista de Istorie* 33 (1980) 1043-1061.

I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia traiană)*, București 1980.

9

GRAFFITO DE LA KROKODILO, FACSIMIL
REALIZAT DE A. BÜLOW-JACOBSEN, H.
CUVIGNY, BIFAO 95 (1995) 118, FIG. C.

Creșterea cantitativă a izvoarelor permite însă și accesul la fragmente din istoria socială a acestor soldați: viața familială și raporturile cu alți civili, solidaritățile militare cu manifestările lor, accesul la *literacy* și diferitele căi de comunicare (însemne de proprietate pe ceramică, scrisori private, epitafuri). Diplomele arată că pe timpul lungului serviciu de 25 de ani mulți soldați întrețineau uniuni care erau tolerate de comandanții militari, copiii născuți din aceste căsătorii peregrine fiind înregistrați, mai înainte de a apărea pe constituția imperială afișată la Roma și copiată ulterior pe diplome. Gropile de gunoarie de pe lângă acele *praesidia* din deșertul Oriental din Egipt au păstrat nu numai note efemere referitoare la viața cazonă sau corespondența oficială, dar și scrisori între tovarăși de arme din forturi diferite, sau schimburi de mesaje cu civilii care aprovizionau soldații (unii deopotrivă negustori și „pești”), subiectele cele mai frecvente privind rațiile de apă, hrana (mai ales legume și tot ce poate fi verde, pe lângă carne), amforele de vin, problemele legate de bani și bineînțeles de datorii, prostituatelor. Mesajele trimise erau scrise fie de soldați, fie, cel mai adesea, scrise pentru ei de civili întreprinzători. Solidaritatea dintre soldații daci care își scriu deseori și își transmit salutări este manifestă. Cel mai interesant document în acest sens este o scrisoare în greacă pe un ciob primită în 109, la Krokodilo, de călărețul Kaikisa de la un alt dac (aflat poate la Persou, în alt *praesidium*) [O. Krok. 98]:

„Dekinais către fratele său Kaikisa, salutare. Salută-i pe Zutula și pe Puridur. Rogu-te, Kaikisa, nu sta locului și vino la mine căci am nevoie de tine. Rogu-te, vino la mine. Auzit-am că toți dacii merg cu prefectul la Alexandria; dacă-i sigur că merg la Alexandria, scrie la Koptos să vină încoace cât mai repede. Fii sănătos!”

IMAGINEA 10

Deși mîna care a redactat mesajul pictat este a lui Antoninus, este frapant stilul oral și repetitiv al mesajului, garantînd autenticitatea dictării. Dekinais

(forma autentică a lui „Deceneu”) îi scrie unui tovarăș de arme, și el dac; „frate” (*adelphos*) este un apelativ de politețe în scrisorile din Egipt, suprapunîndu-se aici și peste termenul militar *frater*. Cei salutați în scrisoare poartă, la rîndul lor, alte nume dactice. Zvonul legat de plecarea dacilor, împreună cu prefectul Egiptului (pe atunci Sulpicius Similis) la Alexandria, agită soldații din micile *praesidia* aflate aproape de Nil, fie că trebuiau să ceară permise de la Coptus, fie că vreunul dintre ei plecase fără știrea superiorilor (cum ar reieși din stilul aluziv) în orașul din apropiere.

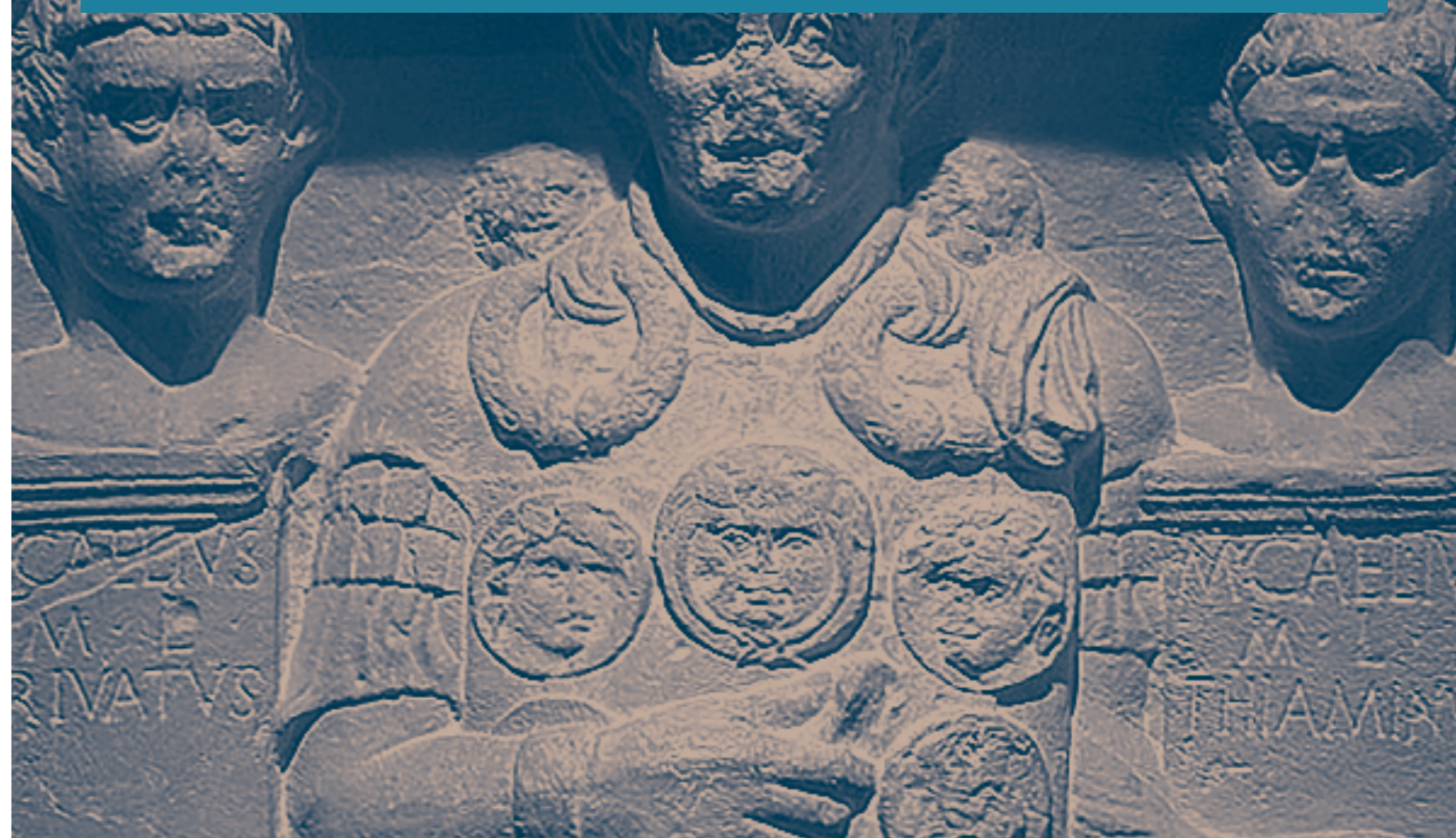
10

SCRISOAREA LUI DEKINAIS CĂTRE KAIKISA.

Uluitoarea mobilitate geografică a soldaților e însoțită de constituirea unor comunități militare cu tovarăși de diferite origini, oferind tot atâtea prilejuri de aculturație. Ca alte neamuri supuse, dacii au fost exploatați de Imperiu într-un țel militar, drept resurse umane. La fel ca alte populații provinciale, și ei au știut să se adapteze fără probleme particulare la noile medii geografice și umane, dar mai ales să se folosească de structurile armatei și de oportunitățile din fiecare regiune pentru a-și îmbunătăți starea lor și a familiilor lor. La cîteva generații după constituirea provinciei, amintirea războaielor dactice și a ororilor reciproce se estompează, încît pînă și un nume precum al trușăului rege Decebal devine un „nume istoric”, purtat cu mîndrie de cei ce sînt aleși – sau vor alege – să slujească armata Romei. ●

DONA MILITARIA. DESPRE DISTINCȚIILE MILITARE ÎN DACIA ROMANĂ

O PHALERA DESCOPERITĂ LA SÂNPAUL

În colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei a intrat recent un obiect descoperit în aria județului Cluj, în apropierea localității Sânpaul. Este vorba despre o *phalera* din bronz acoperită pe exterior cu o foiță extrem de subțire din argint. Centrul discului este decorat cu portretul Gorgonei Medusa. Personajul mitologic este reprezentat cu o față ovală și fină. Fruntea este îngustă, ochii mari, atent conturați, cu pleoapele și pupilele marcate, nasul drept cu nările puternice, gura mică și fină cu buzele pline întredeschise, obraji alungiți, bărbia rotunjită. Părul este aranjat cu cărare pe mijlocul capului, bucle ondulate încadrînd fața. Pe frunte, simetric, sunt plasate două șuvițe scurte, ușor ondulate iar deasupra sunt plasate două aripioare de mici dimensiuni. Jumătatea inferioară a feței este încadrată simetric de trupurile a doi șerpi, acoperite cu solzi fini. Acestea coboară din dreptul tâmplor

fiind încolăcite printre șuvițele de păr, înconjurînd obrajii, cozile înnodându-se sub bărbia personajului. Medusa privește în față, avînd o expresie fixă, ușor hieratică. Portretul este încadrat de trei baghete concentrice cu decor geometric.

AUTOR:

Irina Nemeti
Muzeul Național de
Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca

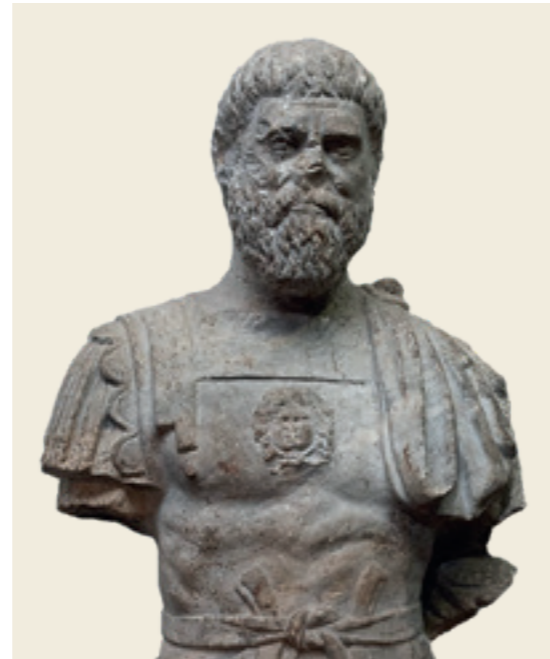
PHALERA DE LA SÂNPAUL
[FOTO S. ODENIE, ©MNIT]
PHALERA MĂSOARĂ APROAPE 7 CM
ÎN DIAMETRU ȘI PREZINTĂ CINCI
ORIFICII ÎN CARE ERAU INTRODUSE
MICI NITURI CARE SERVEAU FIXĂRII
OBIECTULUI PE UN SUPORT.

MEDUSA ÎN MITOLOGIA ȘI ARTA ANTICĂ

Reprezentarea Medusei pe aplice ori alte artefacte se leagă de rolul apotropaic pe care anticii îl acordau divinității. În mitologia greacă, Medusa formează împreună cu Stheno și Euryale grupul monstruos al celor trei Gorgone. Acestea erau fiice ale divinităților Phorkys și Keto, surori ale Ekidnei și al celor trei Graeae. Spre deosebire de surorile ei care primiseră darul nemuririi, Medusa era muritoare. Privirea ei îi transforma însă în stană de piatră pe toți cei care îndrăzneau să o privească în ochi. Atât legenda precum și preferința artei pentru reprezentarea Medusei i-au conferit celebritatea, numele grupului divin folosit la singular denumind-o prin excelență – *Gorgona*.

Cele trei Gorgone locuiau la marginile pământului, în apropierea Infernului. Eroul Perseu, pornește în căutarea lor, trimis fiind de regele Polydectes, pentru a-i aduce acestuia capul Medusei. Pe lângă curaj și iscusință în mânăuirea armelor, Perseu beneficiază de ajutorul multor zei olimpici: de la Hades are coiful care îl face nevăzut, de la Hermes sandalele înaripate și sabia scurtă, de la Athena scutul rotund, strălucitor ca o oglindă iar de la Nimfe o traistă care își schimba mărimea în funcție de ce se introducea în ea. Deoarece locul unde sălășluiau Gorgonele era necunoscut, Perseu află prin șiretlic unde să le găsească. Sfătuit de Hermes, eroul fură singurul ochi al celor trei Graeae pe care îl foloseau cu rândul iar pentru a-l returna le obligă să îi spună unde stăteau surorile lor, Gorgonele. Ajuns apoi pe insula acestora, Perseu reușește să o decapiteze pe Medusa făcând-o să își privească propriul chip în oglinda scutului Atenei. Folosind sandalele înaripate și coiful care îl făcea nevăzut părăsește cu bine insula scăpând de furia surorilor Medusei, Stheno și Euryale. Din gâtul însângerat al Medusei au luat naștere calul înaripat – Pegas și uriașul Chrysaor. Perseu va oferi capul Medusei zeiței Atena care îl va purta pe armură. *Gorgoneion*-ul devine cel mai puternic și mai cunoscut *apotropaion* (element protector) în antichitatea clasică.

Arta greacă va folosi în mod frecvent acest element decorativ nu doar pe piese de armament și statui reprezentând personaje cu echipament militar ci și pe elemente arhitectonice, mozaicuri, vase, obiecte utilitare, bijuterii. De-a lungul timpului, portretul personajului monstruos evoluează, arta elenistică impunând un portret frumos, cu trăsături fine și expresie tragică.

STATUIA UNUI OFIȚER SAU A UNUI ÎMPĂRAT – APVLVM
(FOTO A. RĂDULESCU, ©MUAJ).

Predomină în iconografia romană *Gorgoneia* în varianta frumoasă, de tradiție elenistică. De regulă portretul este marcat de o expresie calmă, natura demonică fiind sugerată de privirea fixă și gura întredeschisă.

APLICĂ DE BRONZ AURIT – COLONIA DACICA SARMIZEGETUSA
(FOTO OANA TUTILĂ, ©MCDR).

Calitățile apotropaice ale personajului mitologic au conferit *Gorgoneion*-ului statutul de simbol preferat în decorarea pieselor de echipament militar iar distincțiile militare nu fac nici ele excepție.

DONA MILITARIA

Pentru fapte remarcabile în luptă, militarii erau decorați cu diferite tipuri de distincții. Acestea aveau rolul de a spori prestigiul celor care se făceau remarcați precum și a stimula curajul și eroismul militarilor în momente dificile. Motivele concrete pentru care se acordau inițial s-au diluat în timp, tipurile de distincții acordate fiind mai degrabă legate de rangurile

MONUMENTUL FUNERAR AL LUI M. CAELIUS DE LA CASTRA VETERA (©WIKIPEDIA.ORG)

celor recompensați și de situațiile militare ori conflictuale în care erau implicați. Acordarea distincțiilor în armata romană are o istorie îndelungată suferind schimbări pe măsura schimbării și reformării armatei. Fiind legate în mod direct de istoria conflictelor, *dona militaria* sunt încadrabile cronologic în intervalul cuprins între începutul secolului al VI-lea a.Chr., când Roma lupta împotriva celorlalte *gentes* din Italia, până la mijlocul secolului VI p. Chr. în timpul campaniilor bizantine împotriva ostrogoților. În timpul Principatului exista deja o standardizare și o ierarhizare a decorațiilor, situație care se menține din timpul lui Claudius și până sub Severi.

Pe lângă artefactele propriu-zise descoperite în urma săpăturilor arheologice, *dona militaria* sunt menționate de inscripții și reprezentate iconografic atât pe monumente cât și pe monede. Acestea constituie principalele surse referitoare la distincțiile militare. Numărul mic de piese cunoscute rezidă probabil din lipsa identificării lor corecte.

Principalele tipuri de distincții militare atestate sunt *coronae*, *vexilla* și *hastae*, cele de rang inferior fiind *torques*, *armillae* și *phalerae*.

Coronae sunt decorații în formă de coroană. *Corona obsidionalis* sau *graminea* se acorda celui care

Bibliografie

D. Alicu, A. Pescaru, *Cîteva reprezentări ale Gorgonei-Medusa în Dacia intracarpatică*, ActaMN, 11, 1974, 93-103.

G. Cupcea, V. Rusu-Bolindeț, I. Petiș, C. Onofrei, *A sanctuary of Silvanus in the rural territory of Napoca*, ActaMN, 56, 1, 2019, 147-194.

G. Cupcea, *Professional Ranks in the Roman Army of Dacia*, BAR International Series, Oxford 2014.

E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj 1972.

Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines, II, 2, Paris 1896, sv. Gorgones, 1615-1629 [G. Glotz].

M. Feugère, *Les armes des Romains de la République à l'Antiquité tardive*, Paris 1993.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, IV, 1, Zürich - München 1988, 353, 360-362, s.v. Gorgones romanae [O. Paoletti].

V. A. Maxfield, *The Military Decorations of Roman Army*, London 1981.

I. Nemeti, *Dona militaria. A bronze phalera discovered at Sânpaul (Cluj County)*, ActaMN, 58/1, 2021.

L. Petculescu (ed.), *Antique Bronzes in Romania. Exhibition catalogue*, Bucharest 2003.

C. Pop, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de Istorie al Transilvaniei*, ActaMN, 20, 1983, 467-484.

V. Sîrbu, V. Bărcă, *Figurative Representations on the Phalerae Found between the Ural, the Caucasus and the Balkan Mountains (2nd - 1st Century BC)*. In: L. Nikolova, M. Merlini, A. Comșa (eds.), *Circumpontica in Prehistory: Western Eurasian Studies*, BAR International Series, Oxford 2009, 225-256.

oprea un asediu, fiind realizată din iarbă și plantele specifice locului, oferite de cei învinși, semn al predării stăpânirii asupra pământului. *Corona civica* se acorda celui care salva viața unui cetățean și era realizată din frunze de laur, castan sau stejar; această coroană a devenit și simbolul puterii imperiale. *Corona navalis* [classica sau rostrata] – decorată cu ciocurile corăbiilor inamice, se acorda celui care repurta o victorie navală ori primului soldat care ajungea pe o navă inamică pentru a deveni în timp o decorație rezervată legaților consulari. *Corona muralis* era decorată cu crenelurile de ziduri, deschideri de porți și ferestre fiind acordată celui care escalada primul zidul unui oraș inamic iar *corona vallaris* sau *castrensis* celui care escalada primul zidul unei fortificații. În timpul Principatului, aceasta din urmă tinde să înlocuiască *corona muralis* fiind acordată ofițerilor senatori, cavalerilor care urmau milițiile ecvestre sau centurionilor. *Corona aurea*, coroana din aur reprezentând o cunună vegetală, nu era acordată pentru o faptă anume ci răsplătea generic vitejia în luptă; probabil celelalte tipuri au derivat din ea.

Vexillum-ul reprezenta o decorație care reproducea stindardele armatei romane: mici steaguri de formă patrulateră fixate pe o tijă cu partea superioară decorată cu însemne și simboluri militare.

Hasta pura reprezintă o suliță [care nu a fost folosită în luptă], o replică a armei propriu-zise fiind acordată inițial celui care rănea un inamic într-o luptă directă; în timpul Principatului această decorație devine specifică pentru ofițerii din ordinul ecvestru.

Dona minora erau acordate din timpul Principatului centurionilor, subofițerilor sau soldaților simpli.

Torques-ul reprezintă un colan de tradiție celtică, o podoabă lucrată dintr-o singură bară metalică, cu capete deschise, care se purta în jurul gâtului. Decorația în sine constituie o replică a acestei bijuterii, fiind acordată de regulă sub formă de pereche purtate ceremonial prinse pe armură sau de o parte și de alta a gâtului, legate fiind între ele.

Armilla reprezintă o brățară confecționată din metal prețios, oferită soldaților în timpul Principatului de către împărat sau de legatul acestuia. Aveau o mare varietate de forme și se acordau, de regulă, în perechi.

Numele *phalera* denumește atât decorația militară cât și aplica circulară ce servea ornamentării harnașamentelor cailor iar celor două tipuri de artefacte sunt foarte asemănătoare ceea ce face dificilă distincția lor clară. *Phalerae* erau confecționate din bronz, argint, uneori din pietre semiprețioase (precum calcedonul) ori pastă de sticlă. Chiar dacă sursele literare referitoare la *phalerae* le menționează ca fiind realizate din metale prețioase, descoperirile arheologice certifică artefacte realizate din bronz și acoperite cu argint. Erau decorate cu imagini de divinități, portrete de împărați ori membri ai familiilor imperiale. Conform surselor literare, *phalera* era acordată călăreților deja din timpul Republicii iar din timpul lui Augustus a început să fie acordată și soldaților legionari. Ca și celelalte *dona minora*, *phalerae* se acordau soldaților simpli (*milites gregarii*), subofițerilor sau centurionilor.

SEMNIFICAȚIA DESCOPERIRII

În Dacia romană, practica acordării de *dona militaria* este atestată mai cu seamă de inscripții plasate pe diverse monumente. Există o serie de mențiuni epigrafice din care aflăm despre militari care au luptat în confruntări ce au avut loc în Dacia că au fost decorați cu *phalerae*. Descoperiri de artefacte propriu-zise sunt puține în Dacia, iar asemănarea formală cu aplicile de harnașament sau alte tipuri de aplici face mereu discutabilă identificarea acestor artefacte cu *dona militaria*. O aplică circulară similară, cu reprezentarea Medusei, a fost descoperită la Micia, o alta provenind din una din barăcile din castrul de la Buciumi.

Descoperirea de la Sânpaul completează catalogul decorațiilor militare cunoscute în Dacia și îmbogățește punctele cu patrimoniu arheologic reperat cunoscute în zona nordică a provinciei. În cursul cercetărilor arheologice efectuate în anul 2017 pe traseul autostrăzii A3 (Brașov - Tg. Mureș - Oradea) în raza comunelor Gârbău și Sânpaul din județul Cluj a fost identificat un sit complex. Descoperirile încadrabile în epoca romană constau într-un altar dedicat zeului Silvanus, un sanctuar, precum și alte structuri care sunt probabil legate de o așezare rurală. În apropiere, alte descoperiri aparținând epocii romane sunt cunoscute la Viștea, Mera și Șardu iar drumul roman este sesizabil între Șardu și până la castrul de la Sutoru. ●

AUTORI:

Chiara Cenati
Alexander Gangoly
Victoria González Berdús
Tina Hobel
Peter Kruschwitz
Denisa Murzea
Mirko Tasso
Universitatea din Viena

Poezia și muzica erau părți esențiale ale practicii culturale în Imperiul Roman, asigurând coerența culturală a societății în general, dar conferind, de asemenea, identități specifice comunităților care o constituiau. Cu toate acestea, atunci când învățăm despre poezia romană, ne limităm de obicei la un număr foarte mic de autori clasici, dintr-un interval de timp restrâns și toți având o relație specială cu Roma și cu clasa sa conducătoare. Ambiția proiectului MAPPOLA este de a transforma și de a democratiza înțelegerea noastră asupra poeziei romane. Prin studiul nostru asupra inscripțiilor

Un aspect deosebit de important și interesant în ceea ce privește cercetarea noastră este examinarea obiceiurilor poetice care prind contur și se dezvoltă în provincii și la marginile și frontierele imperiului roman. În acest context, echipa MAPPOLA a început să studieze producția de inscripții în versuri în Dacia romană. Posibilitatea de a cerceta personal monumentele propriu-zise care poartă poeme este de cea mai mare importanță pentru noi. În timpul unei campanii de cercetare a inscripțiilor în Dacia, în iulie 2021, am reușit să identificăm noi piese, care au fost adăugate la

Una dintre trăsăturile specifice prezenței culturii romane în Imperiu este răspândirea poeziei înscrise latine și grecești. De-a lungul *limesului*, primele forme de poezie epigrafică apar cam în același timp cu ocupația militară: cu alte cuvinte, poezia, mai precis poezia inscripționată, a sosit literalmente în rucsacul legionarilor. Cu toate acestea, răspândirea poeziei epigrafice în provincii și, mai ales, de-a lungul frontierei, nu este deloc un fenomen omogen: toate regiunile și centrele poartă propriile amprente poetice individuale și specifice, în funcție de preferințele locale, de substraturile lingvistice, de contextele sociale și de mulți alți factori.

VETERANUL

[D(is) M(anibus?)]

Publi Aeli Ulpi vet(erani) ex dec(urione).

*Hanc sedem longo placuit sacrare labori,
hanc requiem, fessos tandem qua conderet artus*

5 *Ulpius emeritis longaevis muneris annis.*

*Ipse suo curam titulo dedit, ipse sepulcri
arbiter hospitium membris fatoque paravit.*

Bibliografie

CIL III 1552 = CIL III 8001; CLE 460; IDR III/1, 157; Sămărghitan 2003, 174-175, nr. 6; HD046529; F. und O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, <http://lupa.at/17549>

1

SARCOFAGUL LUI P. AELIUS ULPIUS,
© MUZEUL NAȚIONAL AL BANATULUI,
TIMIȘOARA; FOTO: CHIARA CENATI,
IULIE 2021.

în versuri latine și grecești din epoca imperială extindem canonul stabilit și diversificăm vocile poetice antice. Cantitatea de material răspândită în vastul Imperiu Roman - vorbim aici de câteva mii de texte! - ne permite să investigăm diferențele regionale și etnice ale obiceiurilor epigrafice și poetice. Acest lucru presupune o schimbare radicală de la un canon mic de texte produse și consumate de elite, concentrându-se asupra ideilor poetice și ambițiilor artistice ale unor persoane cu un statut social semnificativ mai mic, din toate categoriile sociale și din toate părțile imperiului.

numărul deja semnificativ de piese poetice din această regiune, ridicând astfel, numărul total de inscripții în versuri din această provincie la aproape 30. Varietatea tipologiei textelor, a dedicantilor lor, a contextelor și a ocaziilor este cu adevărat uimitoare și se deosebește de orice altă provincie romană. Un exemplu deosebit de impresionant în acest sens sunt caracterul și numărul [comparativ ridicat] de inscripții votive în versuri pentru care se pare că nu există nicio paralelă în alte părți ale imperiului [a se vedea, de exemplu, celebra inscripție dedicată nimfelor care a fost descoperită la Germisara].

În mod deosebit, la frontieră se întâlnesc unele dintre cele mai interesante manifestări a ceea ce, *de facto*, este una dintre cele mai timpurii și mai ieftine forme de artă romană din provincie. Autorii acestor inscripții în versuri au creat artă verbală, punând în cuvinte experiențele lor de viață și imaginarul colectiv. În continuare, am selectat trei inscripții în versuri din zona limesului dacic pentru a vă arăta la ce lucrează echipa noastră. Menționăm că edițiile textelor, precum și traducerile, ne aparțin.

[Zeilor Mani ?] lui Publius Aelius Ulpius, veteran și fost decurion.

El a ales să dedice acest loc muncii sale grele și îndelungate, acest loc de odihnă, unde își va îngropa în sfârșit trupul obosit, Ulpius, după încheierea a multor ani de serviciu. El însuși s-a ocupat de propriul epitaf, el însuși, ca responsabil de mormântul său, a amenajat un locaș pentru trupul și destinul său **IMAGINEA 1**.

Bibliografie

CIL III 7868 = IDR III/03.159 = CLE 1558; Sămărgitan 2003, 180-181, nr. 12; HD045444; F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/11797>

Cândva un sarcofag mare, acest monument din Tibiscum a fost (parțial) reasamblat din cinci fragmente. Zona inscripționată, înconjurată de un chenar, era inițial flancată de două figuri; astăzi se păstrează doar reprezentarea lui Attis, din dreapta. Textul este frumos gravat, iar liniile ajutoare, precum și urmele de culoare, sunt încă vizibile.

Primul rând păstrat conține numele defunctului și identificarea sa ca veteran și fost *principalis* al armatei romane. Restul versurilor (2-6) formează un poem, care constă din cinci hexametri. Fiecare vers al compoziției poetice ocupă exact un rând. Pentru a încadra versurile, au fost folosite anumite metode grafice, precum ligaturile. Această particularitate arată că pietrarul (care nu este autorul poemului, așa cum reiese clar din text) era conștient de conținutul poetic al textului.

Soldatul aflat în rezervă, P. Aelius Ulpius a trăit pe la mijlocul secolului al II-lea d. Hr., după cum arată clar numele său. Acesta a fost un nou cetățean roman, fiul unui peregrinus care primise cetățenia romană, sau însuși un *peregrinus*, care și-a făcut loc în societatea romană prin serviciul militar. În armata romană a reușit să facă și el carieră, ajungând la gradul de *decurio* într-una dintre unitățile auxiliare active la Tibiscum. Deși se pare că numele unității a fost considerat irelevant de Ulpius și, prin urmare, a fost omis, este esențial pentru el să sublinieze statutul său de veteran, care a obținut *honesta missio*, cel mai mare motiv de mândrie pentru un soldat roman. Tema veteranului care și-a încheiat cu succes serviciul militar este palpabilă în tot poemul: după ani lungi de greutate și eforturi, Ulpius a putut în sfârșit să se odihnească într-un mormânt bogat, pe care - așa cum subliniază în poem - l-a plătit singur. Acest mormânt era, de fapt, un sarcofag somptuos, frumos decorat, așezat într-un mausoleu. Nu știm unde anume s-a născut Ulpius, dar cert este că după terminarea serviciului militar a decis să se stabilească la Tibiscum, devenind astfel noua lui casă și totodată, locul în care a dorit să fie amintit. Noua sa identitate, transformată de faptul că devenise cetățean roman cu drepturi depline, este clarificată nu doar prin menționarea serviciului onorabil în armată, ci și prin însăși folosirea unui poem latin, asigurându-și o memorie veșnică.

FEMEIA

D[is] M[anibus].

Aelia Hygia vixit
annos XVIII

Ael[ius] Valent[inus dec[ur]io[?]]

5 *col[oniae] Apul[ensis] fl[amen]*
libertae et coniugi

gratae,

quam tempus durum

rapuit familiam=

10 *quae (!) simul. Dacia te-*
voluit, possedit

Micia secum. Have,

puella, multum adque (!)

in aevum vale.

Zeilor Manes.

Aelia Hygia a trăit 18 ani. Aelius Valentinus, decurion (?) al coloniei (Aurelia) Apulensis, flamen, libertei și soției sale dragi, pe care timpul aspru a răpit-o, și în același timp, pe familie. Dacia te-a dorit, Micia te are. Salutări, fetițo, de multe ori, și adio pe veci **IMAGINEA 2**

EPITAF PENTRU AELIA HYGIA. FOTO: C. CENATI, IULIE 2021.

Inițial, această inscripție în versuri provine de la Micia. Astăzi, însă, ea se păstrează în Biserica Reformată din Mintia (Hunedoara). Și mai exact, monumentul a fost inserat în pavajul interior al bisericii, fiind refolosit ca material de construcție. În acest proces, partea superioară (prezentând un relief) și partea inferioară a pietrei au fost mutilate. Partea rămasă din stela de andezit (155 x 80 cm) este ruptă în două părți, ceea ce a dus la pierderea a două rânduri de text.

Textul inscripției, care prezintă numeroase ligaturi, este înconjurat de un chenar profilat și decorat cu kymatia. Cu toate că, literele au fost cioplite destul de neglijent, compoziția în sine, însă, este una de mare valoare. Primele rânduri (1-5) sunt scrise în proză și o prezintă pe Aelia Hygia, o fată de numai optsprezece ani, care este comemorată de soțul ei, Aelius Valentinus. Restul rândurilor (6-14) alcătuiesc poemul care constă din patru versuri.

În această compoziție fascinantă, alternanța de ritmuri este surprinzătoare și destul de neobișnuită. Fiecare vers exprimă o idee specifică care este introdusă printr-o schemă metrică semnificativ diferită de restul textului. Primul vers este în mare parte un hexametrul în structura sa ritmică și introduce rolul și statutul social al Aeliei Hygia, o libertă și soție dragă. Cu cel de-al doilea vers, în care se consemnează moartea subită a Aeliei Hygia și a familiei sale („pe care o vreme grea a răpit-o, și în același timp pe familie”), schema metrică se schimbă radical, într-un senar iambic. În continuare, versul al treilea, revine la ritmul anterior, al unui hexametrul dactilic, și introduce o altă idee: Aelia Hygia, ca migrantă, a fost foarte bine primită în provincia Dacia, dar așezarea civilă de la Micia a fost cea care a luat-o în stăpânire pe Aelia pentru ea însăși. În fine, în ultimul vers, care reprezintă un rămas bun de la defunctă, ritmul revine la cel al unui trimetru iambic.

Poemul vorbește într-o voce impersonală, la persoana a treia, despre scurta existență a Aeliei Hygia și despre sentimentul de apartenență, precum și despre modul în care un străin poate ajunge să își găsească locul în cadrul unei noi societăți și familii. Aelia Hygia a fost o migrantă de origine necunoscută, dar este prezentată ca fiind primită cu căldură în Dacia („Dacia te-a vrut”). Acolo a avut șansa de a-și crea un nou cămin, chiar și în moarte, trupul ei rămânând pentru totdeauna în pământurile Micii. Și totuși, cum tonul poeziei este impersonal, ne

întrebăm dacă asta a fost cu adevărat viața pe care Aelia și-a dorit-o – dacă într-adevăr a dorit să rămână pentru totdeauna în Micia. În orice caz, acest poem ne oferă informații importante, frumos învelite în artificii verbale, despre o viață autentică din provincia Dacia, precum și despre modul în care oamenii din Dacia s-au implicat în această formă de expresie culturală, și anume, crearea de versuri inscripționate, despre relațiile familiale și despre migrație.

O REFLECȚIE ANONIMĂ DESPRE VIAȚĂ ȘI MOARTE:

D[is] M[anibus].

Tu qui reciprocam se=

mitam voto subis,

morare paulum, vitam

5 *cognoscis tuam.*

Hic sumus expositi, mor=

talia munera functi

[- - -]++[- - -]ES

Zeilor Manes.

Tu, care mergi înainte și înapoi pe o cărare pentru un jurământ, odihnește-te puțin: tu îți cunoști viața ta. Aici suntem expuși, după ce ne-am îndeplinit îndatoririle de muritori [...]

3

INSCRIPȚIE ANONIMĂ DIN NAPOCA © MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI. FOTO: CHIARA CENATI, IULIE 2021.

Bibliografie

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1862–.

CLE = F. Bücheler, E. Lommatzsch, *Anthologia Latina. Pars Posterior: Carmina Latina Epigraphica*, Leipzig 1895–1926.

IDR III 1 = I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane III. Dacia Superior 1 [zona de sud-vest]*, București 1977.

IDR III 3 = I. I. Russu, *Inscripțiile Daciei Romane III. Dacia Superior 3 [zona centrală]*, București 1984.

ILD = C. C. Petolescu, *Inscripțiile latine din Dacia*, București 2005.

R. Ardevan, I. Hica, 'Inscriptions de Napoca', *AMN 37/1, Cluj-Napoca 2000*, pp. 243-252.

C. C. Petolescu, 'Cronica epigrafică a României [XIX-XX, 1999-2000]', *SCIVA 52/53, București 2001/02*, pp. 267-300.

A. Sămărghitan, 'Poezia funerară în Dacia', în M. Bărbulescu (ed.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane, Cluj-Napoca 2003*, pp. 170-195.

Puteți afla mai multe informații despre proiect aici:

Proiectul *Mapping Out the Poetic Landscape(s) of the Roman Empire* (MAPPOLA) este finanțat de către Consiliul European pentru Cercetare (ERC) în cadrul programului de cercetare și inovare *Orizont 2020* al Uniunii Europene (acord de finanțare nr. 832874 - MAPPOLA).

Găsiți mai multe informații despre proiectul nostru aici <https://mappola.eu/>

Citiți rubrica „Epigram of the month”: <https://mappola.eu/index.php/online-resources/>

Ne găsiți și pe Twitter (@MAPPOLA_ERC)

Videoclipurile noastre: *The poetics of displacement: a conversation*: <https://vimeo.com/506122622>

Ce poate un câine pe nume Margarita să ne învețe despre Roma antică? <https://www.youtube.com/watch?v=tgo4vm76k58>

Ca un ultim exemplu de poezie din provincia Dacia, am ales un text care ne introduce direct în viața cotidiană a orașului roman Napoca, din prima jumătate a secolului al III-lea d.Hr. Monumentul în sine este o placă de calcar de culoare albă și de dimensiuni relativ mari [64 x 102 x 24,5]. Fragmentul păstrat a format cândva partea superioară a monumentului. După cum se poate observa în imagine, inscripția era înconjurată de o ramă profilată și decorată cu motive vegetale, dar din care lipsește o secțiune în partea superioară. Decorul continuă pe cele două laturi ale piesei, ceea ce arată că, inițial, aceasta nu a fost încorporată într-un perete, ci era vizibilă. Chiar în partea superioară a piesei, în colțurile din stânga și din dreapta, există două găuri de prindere. Piesa a fost descoperită în 1987 în cimitirul roman târziu din Piața Cipariu în poziție secundară, ceea ce ar putea explica găurile de prindere.

Literele au fost frumos cioplite, în așa-numita scriere capitală. În total, s-au păstrat opt rânduri, toate aliniate în câmpul epigrafic pe mijlocul. Dispunerea atentă și bine gândită se reflectă și în distribuția versurilor: după dedicația către Zeii Manes, fiecare vers se întinde pe două rânduri, și fiecare al doilea rând este puțin aliniat la stânga. Absența totală a informațiilor personale ne face să credem că acestea ar fi fost incluse la sfârșitul inscripției, probabil sub forma unui *subscriptum* în proză.

Compoziția se deschide cu ceea ce la prima vedere ar părea a fi o formulă tipică de adresare către călător, invitându-l să se oprească și să citească, scrisă în doi senari iambici. În schimb, această figură de stil aparent obișnuită, capătă aici o formă detaliată și surprinzătoare, care nu are pereche în Imperiul Roman. Oare autorul textului a avut în vedere locația și împrejurimile specifice ale monumentului atunci când l-a compus? În același timp, expresia este, de asemenea, metaforică și, prin urmare, universală: viața este o cărare pe care cei vii o cutreieră în lung și-n lat fără nicio grijă. Tocmai din această cauză, vocea poetică îi cere călătorului să își încetinească pasul (*morare paulum*, adăugând, destul de misterios: *vitam cognoscis tuam*). Fie că este vorba de un îndemn la meditație („tu îți cunoști viața ta”), fie că este o invitație la lectură cu privire la soarta care ne așteaptă pe toți („aici îți vei recunoaște viața”, cu *cognoscis* utilizat ca *pro futuro*, sau chiar scris în loc de *cognoscis*), cititorul a fost atras într-o conversație cu monumentul. Cu ceea ce se mai păstrează din ultimul vers [*hic sumus expositi...*], tonul împreună cu

ECHIPA MAPPOLA LA LUCRU.

ritmul se schimbă semnificativ, trecând de la senari iambici la un hexamtru dactilic. De aici începem să pătrundem în viața (sau viețile) celui decedat, dar care din păcate este scurtată de spărtura piesei.

Ca întotdeauna, în domeniul epigrafiei, monumentele și textele ridică mult mai multe întrebări decât se poate răspunde. Identitățile și mediile de proveniență rămân obscure, iar noi vedem doar ceea ce autorii respectivi au vrut să vedem. Cu toate acestea, inscripțiile poetice sunt mai grăitoare decât cele în proză, și dau contur, formă și imagine oamenilor care sunt comemorați în aceste monumente, iar noi aflăm despre percepția lor asupra vieții și a morții, despre temerile, grijile, dorințele și fericirea lor. În același timp, și cu o viziune mai amplă, începem să înțelegem în ce măsură poezia epigrafică a fost nu numai un element mereu prezent în viața de zi cu zi, chiar și pe limesul dacic, ci și un spațiu cultural extrem de semnificativ al ambițiilor artistice, de la crearea de imagini frapante, până la schimbări sofisticate de ritmuri și tonalități. Este posibil ca limesul dacic și societățile care populau zona să fi fost departe de Roma și de viețile aparent atât de sofisticate ale elitelor sale: acest lucru nu însemna însă că trăiau fără muzică și poezie sau că nu puteau să dea o formă artistică speranțelor, visurilor și temerilor lor. ●

MODĂ ȘI „ACCESORIZARE” ÎN MEDIUL MILITAR

Deși poate părea curios, pentru soldații romani centura era cu mult mai mult decât un accesoriu vestimentar. Cel mai important rol al centurii era de a suspenda spada și / sau pumnalul, practic elementele definitorii ale meseriei lor. Tocmai datorită acestei strânse asocieri cu armele personale, centura devine un adevărat simbol socio-profesional. Faptul este confirmat de o serie de relatări antice care arată că una dintre pedepsele rușinoase suferite de soldați era aceea de a trebui să își dea jos centurile. De exemplu, atunci când împăratul Septimius Severus (193 - 211 p. Chr.) a desființat vechea gardă pretoriană, vinovată de uciderea predecesorului său, pretorienii au trebuit să-și predea armele și caii, dar și centurile, rămânând doar în tunici.

De-a lungul timpului au existat diferite moduri de a purta centura militară, influențate și de anumite schimbări ale echipamentului. Monumente funerare din zona Rinului, care îi înfățișează detaliat pe soldații decedați, ne arată că în sec. I p. Chr. se purtau două centuri încrucișate, una pentru spadă (*gladius*), cealaltă pentru pumnal (*pugio*). Întreg ansamblul era prevăzut în partea frontală cu o serie de „franjuri” de piele cu ținte metalice, cu rol pur decorativ. Treptat, cele două centuri au fost înlocuite de una singură. De altfel, pe măsură ce s-a generalizat folosirea spadei

lungi de cavalerie (*spatha*) și în rândul infanteriștilor, s-a impus o nouă modalitate de a suspenda arma, prin folosirea unei banduliere, purtată de-a curmezișul pieptului (IMAGINEA 1). Convențional, pentru brâu se folosește termenul de *cingulum militare*, iar pentru bandulieră acela de *balteus*.

AUTOR:

Monica Gui
Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca

RECONSTITUIRE A CENTURII DE TIP UTERE FELIX ȘI A BANDULIEREI DINTR-UN MORMÂNT DE SOLDAT DE LA LYON (DUPĂ BISHOP, COULSTON 2006, FIG. 101)

Datorită rolului simbolic cu care a fost investită centura militară, nu este de mirare că soldații încercau să o evidențieze. Aceasta cu atât mai mult cu cât, atunci când nu își purtau echipamentul de luptă, nu existau prea multe alte elemente care să îi diferențieze de civilii de rând. Ambele categorii purtau, în viața de zi cu zi, tunici. Pe centurile militarilor erau aplicate plăcuțe metalice **IMAGINILE 2,3,4**, care aveau în primul rând rolul de a rigidiza fâșia de piele, pentru a putea servi la suspensia armelor. Dar modul de realizare a acestor aplici depășește aspectul practic. Ele erau în egală măsură piese decorative. Cel mai adesea erau fabricate din bronz, având deci o culoare aurie, iar uneori decorul era completat cu email colorat.

Descoperirile făcute în situri militare de pe cuprinsul Imperiului Roman au adus la lumină o mare varietate de aplici de centură, bogat și fantezist decorate. Aceste descoperiri, dar și unele reprezentări antice, ne arată și felul dinamic în care se schimba moda. Mai ales după jumătatea sec. II p. Chr., s-a răspândit moda pieselor ajurate **IMAGINILE 2,3,4,5**. Pe aplicile de centură din acea perioadă apar diferite motive decorative, de multe ori geometrice, dar și vegetale ori zoomorfe, unele chiar de inspirație celtică, cu vrejuri și volute **IMAGINEA 3**.

O modă aparte o constituie aplicile în formă de litere **IMAGINEA 5,7**. De regulă, literele erau dispuse pentru a compune urarea *utere felix* („să o folosești fericit”). Cartarea descoperirilor de acest gen arată cu claritate faptul că centurile de tip *utere felix* constituiau o modă regională, fiind întâlnite aproape în exclusivitate în provinciile de la Dunărea Mijlocie și Inferioară. Față de alte tipuri de aplici de centură, caracterul lor regional este atât de pronunțat, încât un mormânt descoperit lângă Lyon, în care s-au găsit arme și un set complet de aplici-litere poate fi atribuit cu destul de multă certitudine unui soldat din această zonă **IMAGINEA 1**. Legiunile din provinciile dunărene (inclusiv din Dacia) l-au susținut pe Septimius Severus în lupta pentru tron, fiind alături de acesta în Gallia, cu ocazia bătăliei purtate în 197 p. Chr. împotriva adversarului său, Clodius Albinus, undeva în afara orașului Lugdunum, azi Lyon.

În prima jumătate a sec. III p. Chr. stilul se schimbă din nou. Aplicile pătratice, de dimensiuni mai mari **IMAGINEA 4**, ne arată că centurile încep să devină mai late, prefigurând moda militară din perioada romană târzie. Reprezentări de militari din perioada respectivă ne arată că unele dintre centuri aveau un capăt foarte lung, eventual bifurcat, cu terminații metalice

2

APLICĂ AJURATĂ, ALBA IULIA, JUD. ALBA (© MNIT)

3

APLICĂ AJURATĂ, GHERLA, JUD. CLUJ (© MNIT)

4

APLICĂ AJURATĂ, ALBA IULIA, JUD. ALBA (© MNIT)

5

CATARAMĂ AJURATĂ, CRASNA, JUD. SĂLAJ (© MNIT)

6

ALICĂ DE CUREA VTERE FELIX, VEȚEL, JUD. HUNEDOARA (© MNIT)

7

ALICĂ DE CUREA VTERE FELIX, VEȚEL, JUD. HUNEDOARA (© MNIT)

8

TERMINAL PENTRU CAPĂT DE CUREA, GILĂU, JUD. CLUJ (© MNIT)

9

DETALII ALE BANDULIEREI DECORATE DE PE UN MONUMENT FRAGMENTAR, CLUJ-NAPOCA (LUPA.AT/20983, FOTO: O. HARL, © MNIT)

10

INSIGNĂ FRAGMENTARĂ DE BALTEUS ÎN FORMĂ DE VÂRF DE LANCE DE BENEFICIAR, VEȚEL, JUD. HUNEDOARA (© MNIT)

IMAGINEA 8, care cu siguranță produceau un clinchet specific la orice mișcare.

Importanța centurii militare pentru identitatea vizuală a soldaților nu s-a diminuat nici când spada a început să fie purtată cu ajutorul bandulierei (*balteus*). În schimb, și banduliera putea fi decorată cu aplici metalice, și chiar și închizătoarea circulară specifică **IMAGINEA 9**. Unele dintre piesele aplicate pe *balteus* puteau avea o semnificație deosebită, cum ar fi cele în formă de vârf de lance decorat, așa-zisa „lance de beneficiar” **IMAGINEA 10**. Aceste insigne indicau faptul că purtătorul face parte din categoria militarilor cu îndatoriri speciale.

Detalii de acest gen îi făceau pe soldați să fie ușor de remarcat, chiar și atunci când nu erau echipați pentru luptă, marcând în mod deliberat apartenența lor la un grup distinct al societății romane. ●

Bibliografie

Bishop, M. C., Coulston J. C. N., *Roman Military Equipment: from the Punic wars to the fall of Rome*, Oxford, 2006

Hoss, S., *The Roman Military Belt*, in Nosch, M.-L. (ed.), *Wearing the cloak : dressing the soldier in Roman times*, Oxford, 2012, 29-44

Petculescu, L., *VTERE FELIX and OPTIME MAXIME CON(SERVA) mounts from Dacia*, in Maxfield, V. A., Dobson, M. J. (edit), *Proceedings of the XV-th International Congress of Roman Frontier Studies, 1991*, 392-396

DRUMURILE ROMANE LA DUNĂRE ȘI LIMESUL

AUTORI:

Felix Marcu
George Cupcea
Ștefania Dogărel
Muzeul Național de
Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei conduce, din poziția de Lead Partner, proiectul intitulat ISTER - Connecting hiSTorical Danube rEGions Roman routes, în cadrul INTERREG – Danube Transnational Programme [contract de finanțare nr. DTP3_732_2.2], perioadă de implementare 01.07.2020-31.12.2022, care se concentrează pe drumurile romane de la Dunărea de Jos și moștenirea lor. Din Germania până în România, 16 parteneri din toate țările traversate de Dunăre și-au propus o revitalizare a rutelor romane utilizând tehnici moderne și non-invasive, precum fotografia aeriană, scanările LIDAR și măsurătorile magnetometrice. Finalitatea proiectului se dorește a fi o rețea coerentă de drumuri romane accesibile atât digital, printr-o aplicație mobilă, cât și fizic, pe teren,

unde vor fi marcate prin borne (<http://www.interreg-danube.eu/approved-projects/ister>).

Rolul Muzeului ca lider al proiectului și instituție dedicată cercetării și valorificării patrimoniului este de a identifica și de a cerceta cât mai multe tronsoane de drum roman, pe teritoriile istorice ce se întind din Raetia până în Dacia. Acest lucru va deschide calea celorlalți parteneri pentru a-și implementa strategia și activitățile în scopul valorificării, prezentării și conservării drumurilor romane din regiunea Dunării.

De fapt, proiectul ISTER merge mână în mână cu Programul Național Limes, dat fiind că artera de comunicare cea mai importantă din provincia Dacia era drumul imperial Drobeta/Pojejena constituia limesul vestic. Astfel, cercetările și rezultatele celor două proiecte se întrepătrund, iar acolo unde

proiectul ISTER va valorifica tronsonul de drum și îl va face vizitabil, programul Limes îi va asigura vizibilitatea necesară și din perspectiva unui monument de pe Lista UNESCO a Patrimoniului Mondial **IMAGINEA !**.

Primul pas în protejarea și valorificarea unui sit arheologic este identificarea lui în teren. Drumurile romane din provincia Dacia, ca și topografia istorică a provinciei, au fost dintotdeauna obiecte de studiu foarte căutate de arheologi și istorici deopotrivă, tocmai datorită rolului lor central în răspândirea civilizației romane de jur împrejurul Mediteranei. Cu toate acestea, identificarea traseului continuu al unui drum roman precis în teren nu este întotdeauna

1

HARTA DRUMURILOR ROMANE
CONFORM DARE
([HTTPS://IMPERIUM.AHLFELDT.SE](https://imperium.ahlfeldt.se))

posibilă, deși beneficiem de indicii numeroase, de mai multe feluri: sectoare de drum conservate la suprafață și refolosite în epocă medievală sau chiar până azi, hărți istorice, stâlpi miliari descoperiți pe traseu etc.

Tehnicile moderne pe care le folosește mai nou arheologia permit, însă, ceea ce se numește teledetecția (remote sensing), adică identificarea de la distanță, prin metode non-invasive (excluzând cercetarea arheologică, în esență distructivă), a siturilor arheologice, ascunse ochiului liber, sub pământ.

Una dintre cele mai populare astfel de tehnici, folosite cu un succes răsunător în arheologie de mai bine de un secol, este **fotografia aeriană**. Aceasta presupune fotografierea de la înălțime, cel mai des din avion ușor, cu expunere oblică, a unor suprafețe întinse, în anumite momente ale anului (primăvara și vara devreme), pentru identificarea în vegetația spontană sau agricolă a urmelor lăsate de siturile arheologice (ziduri, gropi, șanțuri etc.).

Fotografierea de la înălțime s-a dovedit a fi cea mai fructuoasă metodă de cercetare și pentru scopul propus al proiectului, prin oferirea unei imagini de ansamblu asupra terenului. Astfel, drumurile romane identificate pot fi interpretate în raport cu peisajul și cu infrastructura modernă.

Echipa Muzeului a întreprins o serie de deplasări în teren în acest sens, în țară și străinătate, pentru identificarea sectoarelor de drum roman conservate. Alături de aceștia, un arheolog maghiar specializat în fotografia aeriană a întreprins și urmează să întreprindă zboruri în toate țările implicate în proiect, pentru identificarea a cât mai multor sectoare de drum roman, eligibile pentru a fi valorificate în cadrul proiectului.

AUSTRIA ȘI UNGARIA (IULIE-AUGUST 2021)

Una dintre cele mai importante căi de comunicație ale antichității a fost Drumul Chihlimbarului (Amber Road), care pleca din nordul Italiei, de la Aquileia, străbătea câmpia panonică, trecea Dunărea la Carnuntum și ajungea la Marea Baltică.

2A

2B

DRUMUL CHIHLIMBARULUI ÎN FOTOGRAFIE AERIANĂ (SZABÓ M.)

3

5

4

Acesta a fost surprins prin fotografie aeriană, în landul Austria de Jos **IMAGINEA 2A**, **IMAGINEA 2B**.

Un alt drum crucial pentru Imperiul Roman este cel de-a lungul Dunării și implicat al limesului dunărean, plecând din Raetia (Bavaria) până în Moesia Inferior (Dobrogea). Acesta a fost surprins în mai multe puncte din Austria și Ungaria: Carnuntum, Parndorf **IMAGINEA 3**, Crumerum **IMAGINEA 4**, Ercsi **IMAGINEA 5** și Várpalota **IMAGINEA 6**.

6

BALCANII (IUNIE 2021)

O altă zonă foarte importantă și puternic romanizată în antichitate au fost Balcanii. Cucerii treptat, de la începutul Principatului (cu excepția Greciei), au fost împărțiți în mai multe provincii: Illyricum, divizată în Dalmatia, Moesia Superior și Inferior, Thracia, Macedonia. Echipa Muzeului s-a deplasat în luna iunie în Bosnia și Herțegovina (provincia Dalmatia), pentru a documenta prin fotografie aeriană, de această dată din dronă, un echipament foarte sofisticat și avansat dotat și cu cameră cu termoviziune, achiziționat în cadrul proiectului. Au fost identificate trei sectoare de drum roman excepțional conservate, folosite până în ziua de azi, în zona localităților Kulen Vakuf – Kalati

IMAGINEA 7, Kolunić – Oštrej și Prnjavor **IMAGINEA 8**.

ROMÂNIA (OCTOMBRIE-NOIEMBRIE 2021)

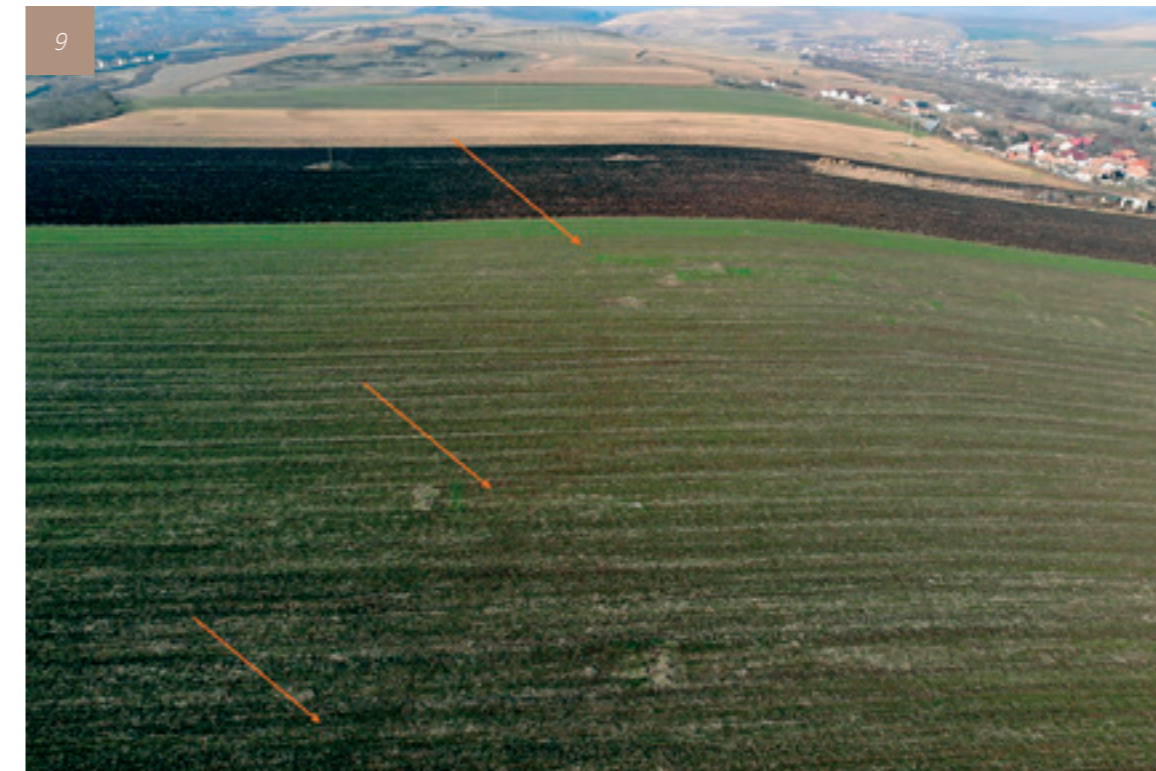
O a treia etapă a cercetărilor de arheologie aeriană s-a desfășurat în România, pe traseul drumului imperial, principala șosea romană a provinciei Dacia. Echipa a beneficiat de un aport de informații culese recent de o echipă germană pentru Muzeul Național al Unirii, Alba-Iulia, de la care a plecat pentru

cercetarea actuală. Au fost surprinse sectoare de drum conservate foarte bine și vizibile la suprafață în raza localităților Turda (castrul legionar Potaissa)

IMAGINEA 9, Războieni-Cetate (castrul auxiliar Ad Batavos) **IMAGINEA 10**, Decea, Aiud **IMAGINEA 11**, Alba-Iulia **IMAGINEA 12**, Lancrăm, Vințu de Jos, Cigmău (Germisara **IMAGINEA 13** sau Ulpia Traiana Sarmizegetusa).

O altă metodă de cercetare non-invazivă a siturilor arheologice, foarte populară în ultimele două decenii este cea a **măsurătorilor geofizice**. Echipa Muzeului a achiziționat un echipament pentru măsurători magnetometrice de înaltă performanță, pe care îl va folosi în scopul identificării siturilor arheologice romane și a drumurilor.

În toamna acestui an, echipa a desfășurat primele astfel de cercetări, în trei situri reprezentative atât pentru drumurile romane din Dacia, cât și pentru limesul dacic: Ulpia Traiana Sarmizegetusa (orașul roman, drumul imperial) **IMAGINEA 14**, Potaissa (castrul legionar, drumul imperial) **IMAGINEA 15** și Bologa (castrul auxiliar, așezarea civilă) **IMAGINEA 16**.

Rezultatele au fost satisfăcătoare și ne dau speranța identificării, în viitorul apropiat, a și mai multor sectoare de drum în România și în țările partenere.

În fine, drumurile romane din Dacia, în special drumul imperial, au fost cunoscute și prin **săpături arheologice** în anul 2021, cercetări prilejuite de edificarea unei alte importante artere de circulație, de această dată din zilele noastre, autostrada Transilvania. Colegii de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca au identificat și cercetat arheologic o intersecție între drumul imperial (Porolissum-Napoca) și un altul, secundar, care mergea probabil spre castrul de la Bologa, pe frontiera vestică, lângă castrul de la Optatiana (Sutoru, jud. Sălaj). De asemenea, arheologii Muzeului au identificat și cercetat un sector din același drum roman, între localitățile Nădășelu și Șardu (jud. Cluj). Ambele sectoare de drum sunt impresionant de bine conservate și au fost protejate în vederea construirii viitoarei autostrăzi.

ÎNCHEIERE

Astfel, proiectul ISTER prinde contur prin rezultatele cercetărilor non-invazive, demonstrând o dată în plus

eficiența acestor metode în arheologia modernă. În perioada următoare arheologii de la MNIT vor continua cercetările de teren și vor organiza o serie de ateliere adresate principalelor părți interesate cu scopul de a discuta următorii pași în implementarea proiectului. Prioritatea este protejarea tronsoanelor de drum ce au fost și dezvelite pe traseul autostrăzii Transilvania, precum și punerea lor în circuitul turistic, iar aici se va vedea cel mai bine convergența dintre Limes și ISTER. ●

GEOGRAFIA DACIEI ȘI STRATEGIA MILITARĂ ROMANĂ

...a septentrione oceano...

Geografia provinciei romane Dacia este cunoscută prin intermediul surselor geografice și cartografice din epoca romană, de după ce Dacia devine provincie. Desigur că există o tradiție geografică anterioară, inspirată de viziunea grecilor epocii elenistice asupra lumii cunoscute, reconstituită cu ajutorul geografiei matematice grecești. În asemenea reconstituirii ale epocii lui Augustus, anume geografia pierdută a lui Agrippa, Dacia era reprezentată schematic ca un patruleter cu dimensiunile de 1200 mile romane în longitudine și 386 mile romane în latitudine așezată între Dunăre și Oceanul nordic. Datele pierdute din Geografia lui Agrippa se păstrează în citirile lui Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia* și în două opusculi geografice din Antichitatea târzie, *Divisio orbis terrarum* și *Demensuratio provinciarum* (ambele considerate rezumate ale geografiei agrippiene). Această viziune a unei lumi aplatizate cu Dacia situată între Dunăre și scăldată de Oceanul nordic se transmite și izvoarelor cartografice ulterioare, cum este de pildă *itinerarium pictum* cunoscut sub numele de Tabula Peutingeriana sau Cosmografia geografului anonim de la Ravenna. În prologul acestui tratat geografic anonim, autorul se adresează unui amic povestindu-i cum atunci când l-a învins pe regele dacilor, Traian s-a plimbat pe tot malul Oceanului nordic [Rav. I.13.12: *...Traianus Romanorum imperator, quando litus totum arctoum oceanum ambulavit, quando et Dacorum regem devicit...*]. Această tendință a

geografilor de a aplatiza regiunile nordice (dat fiindcă romanii nu navigau dincolo de Promontoriul Cimbric, credeau că Scandinavia este o insulă, nu o peninsulă și nu își reprezentau vastele teritorii din nord-vestul Rusiei) este responsabilă, în opinia lui Susan Mattern, de deciziile strategice greșite. Când Cezar a vrut să cucerească Imperiul Persan a vrut să înceapă cu cucerirea Daciei și să-i înconjoare pe persani din nord [Suet. Caes. 44.3]. Marcus Aurelius a vrut să cucerească aceste regiuni întemeind două provincii, *Sarmatia* și *Marcomania* (SHA, v. Marc. 27.10), iar Maximinus Thrax dorea să cucerească națiunile germanice până la Ocean, pornind de la *Sirmium*, pe Dunăre (Herod.VII.2.9; SHA Max. Duo, 13.2).

IUSTUM ITER – CUCERIREA DACIEI ÎN CINCI PAȘI

Nu avem motive să credem că la începutul secolului II p. Chr. împăratul Traian era în posesia altor cunoștințe sau avea o viziune mai precisă asupra spațiului geografic nord-dunărean. Strategia sa s-a bazat pe o înaintare spre nord în mai multe etape. Pe un drum modern care urmează îndeaproape vechiul drum roman imperial distanța de la *Drobeta* la *Porolissum* este de 454 km [conform *viamichelin.com*], adică cca. 308 mile romane (unde valoarea milei este 1475 m). Valoarea celor 386 de mile romane de la Dunăre la Oceanul nordic echivalează cu cca. 569 km. Se consideră că cel mai nordic punct atins de romani în războaiele dacice este cetatea de la Malaja Kopanja din Ucraina, distrusă cu această ocazie, și amplasată la cca. 600 km de Dunăre, adică la 406 mile romane.

AUTORI:

Sorin Nemeti
Universitatea Babeș-Bolyai,
Cluj-Napoca

Alexandru Diaconescu analizând *Tabula Peutingeriana* a observat recurența distanței de 12 *millia passuum* între localități (cca. 18 km) care este o valoare apropiată de *iustum iter* (10 mp), anume distanța parcursă de armata romană într-o zi de marș.

Concluzionând că la baza redactării acestui *itinerarium pictum* au stat datele din itinerarii militare redactate cu ocazia înaintării în războaiele dacice, regăsește un model strategic bazat pe multiplul acestei distanțe parcurse de soldați într-o zi de marș. Astfel, observă că distanța de 72 mp (6 zile de marș x 12 mp) se regăsește între puncte importante din provincie:

Viminacium - *Berzovia* - *Colonia Dacica Sarmizegetusa* - *Apulum* - *Napoca* - *Porolissum*. Între acestea, la jumătatea distanței - la 36 mp (3 zile de marș x 12 mp) se regăsesc centre intermediare cum ar fi *Tibiscum* între *Berzovia* și *Colonia Dacica Sarmizegetusa*, *Micia* între aceasta și *Apulum*, Războieni-Cetate între *Apulum* și *Napoca*, Sutoru între *Napoca* și *Porolissum*. În punctele principale aflate la 72 mp se află castru legionare permanente sau de marș din timpul războaielor cum ar fi *Viminacium* (*legio VII Claudia*), *Berzovia* (*legio IV Flavia Felix*), *Colonia Dacica Sarmizegetusa* (*legio IV Flavia Felix*), *Apulum* (*legio XIII Gemina*, *legio I Adiutrix*) sau concentrări de trupe auxiliare, cum este cazul la *Porolissum*. În punctele intermediare sunt concentrări de trupe auxiliare (*Tibiscum*, *Micia*) sau o *ala milliaria* la Războieni-Cetate. Se observă un plan strategic coerent cu centre legionare amplasate la șase zile de marș, sprijinite pe centre secundare cu concentrări de trupe auxiliare la trei zile de marș. Sunt binecunoscute fortificațiile permanente legionare de la *Berzovia* și *Apulum*, iar prima fază a fortificațiilor și clădirii comandamentului

de la *Sarmizegetusa* aparține unui castru de marș al legiunii *IV Flavia Felix*. Amplasarea forului la intersecția drumurilor dintr-un castru terțiat, forul din lemn care are planul unei clădiri de comandament, materialul tegular cu ștampilele L IIII FF, structurile din lemn cu plan de *centuriae* din Insula 3, numeroasele piese de armament și echipament militar din stratul 9 din *forum* sau din Insula 3, susțin pe deplin această ipoteză.

La *Apulum* castrul legiunii *XIII Gemina* de pe platoul Cetate a funcționat pe toată durata de existență a provinciei. Cercetările din Partoș au identificat o structură patrulateră cu mai multe faze de existență și pentru fortificația orașului roman *Apulum I* (*municipium Aurelium*, respectiv *colonia Aurelia*). O ipoteză a fost formulată, cum că aici ar fi fost în timpul războaielor și imediat după un castru de marș legionar, probabil al legiunii *I Adiutrix*, ale cărei ștampile se cunosc de la *Apulum*. Ca și în cazul coloniilor *Poetovio* sau *Sarmizegetusa*, fortificația temporară a fost ulterior preluată de civili și va deveni incinta viitorului oraș.

Singura așezare care nu se încadrează în acest sistem, cel puțin cu datele avute la dispoziție până la ora actuală, pare să fie *Napoca*. Aici nu este documentată o fortificație legionară anterioară și nici prezența militară, prin inscripții sau ștampile. Totuși, incinta municipiului este patrulateră și acoperă o suprafață similară cu cea a unui castru legionar (puțin peste 20 ha). Apoi, la începutul domniei lui Hadrian, tocmai așezarea de aici este ridicată la rang municipal, *municipium Aelium Hadrianum Napocense*, fiind pentru mult timp singura localitate cu statut urban din jumătatea nordică a provinciei.

Din analiza hărții numite *Tabula Peutingeriana* și din evoluția ulterioară a localităților se întrevide un plan strategic coerent, bazat pe etape de 72 mp marcate de centre de sprijin, probabil fortificații legionare temporare. După *redactio in provinciam* la *Berzovia* și *Apulum* sunt cantonate legiunile *IV Flavia* și *XIII Gemina*, nucleul armatei consularului. La *Apulum* este și pretoriul guvernatorului consular al provinciei, *legatus Augusti pro praetore*. La *Sarmizegetusa* se întemeiază o *colonia deducta* pentru veteranii din războaie. Când se întemeiază provincia nordică în timpul lui Hadrian, *Dacia Porolissensis*, puterea se împarte între cele două centre, fostele puncte de sprijin din timpul războaielor: la *Napoca* se întemeiază o așezare civilă, *municipium Aelium*

Napocense, iar la *Porolissum* unde sunt concentrate mai multe auxilia se află, probabil, sediul procuratorului noii provincii.

PTOLEMEU ȘI LIMESUL DACIEI

Imaginea de azi a provinciei Dacia și a restului teritoriilor nord-dunărene cucerite de romani se recompune cu ajutorul izvoarelor geografice și cartografice corelate cu urmele materiale ale prezenței romane și cu liniile instalațiilor militare. Toponimele din izvoare se corelează apoi cu datele oferite de epigrafie: astfel în localități ca *Drobeta*, *Dierna*, *Tibiscum*, *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca*, *Porolissum*, *Ampelum*, *Micia* există multe inscripții care menționează numele localității, de cele mai multe ori în formă abreviată, dar suficient cât să îl putem recunoaște. Probleme ridice localitățile mărunte din surse unde erau amplasate diferite stații (*stationes*, *mansiones*, *mutationes*) și unde lipsa datelor epigrafice ne împiedică să le putem amplasa. Îndreptarul geografic al lui Ptolemeu (un geograf alexandrin din prima jumătate a secolului al II-lea), conține o listă de localități (*poleis*) din Dacia însoțite de valorile poziției lor pe latitudine și longitudine în grade și minute. Calculele aproximative de stabilire a coordonatelor pe baza observațiilor astronomice nu oferă decât o amplasare relativă în spațiu a acestor toponime antice în raport cu centrele antice identificate. Din analiza acestora rezultă, așa cum a observat Ioana Bogdan Cătănicu, că Ptolemeu a folosit date din *itineraria* și că alinierea toponimelor indică drumuri parcurse de romani, unele similare cu cele reconstituite după *Tabula Peutingeriana* sau Geograful Ravennat.

Astfel se pot reconstrui parțial cele două drumuri din Banat, *Lederata* - *Tibiscum*, respectiv *Dierna* - *Tibiscum*, pentru că Ptolemeu enumeră *Arcidava*, *Aeizis*, *Dierna* și *Phrateria* (pentru *Praetorium*) precum și drumul imperial de la *Tibiscum* la *Porolissum* [*Agmonia*, *Zeugma* = *Pons Augusti*, *Sarmizegetusa*, *Hydata* = *Aquae*, *Germisara*, *Apulum*, *Salinae*, *Potaissa*, *Napoca*, *Porolissum*]. Mai multe puncte de pe această arteră principală, importantă în planul de cucerire, se regăsesc și la Ptolemeu.

Descoperirea altarului de la Ilișua care menționează o localitate *Arcobadara* (sau **Arcobara*) oferă cheia pentru interpretarea poziției acelor *poleis* din estul Daciei și de pe limes în general. Recalculând distanțele reale

dintre Moigrad (*Porolissum*) și Ilișua (*Arcobadara*), respectiv dintre Alba Iulia (*Apulum*) și Râșnov (*Cumidava*) se observă că toate toponimele menționate de Ptolemeu în estul Daciei nu trebuie amplasate în Moldova, ci pe limesul estic al provinciei. Astfel linia *Triphulum* - *Patridava* - *Carsidava* - *Petrodava* - *Netindava* - *Utudava* - *Angustiae* este drumul de limes estic care merge de la Orheiul Bistriței la Brețcu, prin fața Carpaților Orientali. Aplicând aceeași operație logică linia *Potaissa* - *Ulpianum* - *Rucconium* este drumul pe bordura Carpaților Occidentali, pe limes, de la Turda la Bologa, trecând prin Gilău. Un drum paralel mergea de la *Napoca* la *Porolissum* trecând prin Sutoru (*Optatiana*). Limesul nordic mergea de la *Porolissum* la *Arcobadara*, trecând prin *Samum* (Cășeu, un toponim cunoscut doar din epigrafie).

Drumul Oltului nu apare la Ptolemeu, fiind cunoscut doar din celelalte surse cartografice, dar totuși sunt menționați *Buridavenses* ca locuind în Dacia. Unele toponime ptolemaice cu nume latine, de locuri de popas, ca *Pinum* și *Pirum*, sunt greu de amplasat. *Pinum* ar putea fi undeva pe Jiu, fiind aproape de *Amutrium*, dar pentru *Sornum*, *Pirum*, *Ramidava* și *Zusidava* am propus amplasarea lor pe căile de acces dinspre Dunăre spre Carpații Meridionali pe linia drumului numit *limes Transalutanus*, respectiv în zona castrului din Prahova, Mălăiești și Draja.

Mulțimea toponimelor terminate în *-dava* la Ptolemeu și amplasarea lor periferică arată că romanii au cucerit sistematic așezările și fortificațiile de la frontiera regatului lui Decebal și că întinderea provinciei Dacia respectă întinderea fostului regat al dacilor. Limesul vestic, nordic și estic al provinciei Dacia întemeiată de Traian preia, de fapt, vechea frontieră apărută a regatului dac. ●

Bibliografie

- S. Nemeti, *In circuitu tenuit... Dacia and Roman Geographical Knowledge*, EN, 21, 211, 37-49.
- Susan P. Mattern, *Rome and the Enemy. Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley – Los Angeles – London, 1999.
- Al. Diaconescu, *Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy*, ActaMN, 34/1, 1997, 13-52.
- C. H. Opreanu, *From Legionary Fortress to a Veteran Colony. The Case of Ulpia Traiana Sarmizegetusa in Dacia*, in G. Grabherr, Barbara Kainrath, Julia Kopf, K. Oberhofer (Hrsg.), *Der Übergang vom Militärlager zur Zivilsiedlung. Akten des internationalen Symposiums vom 23.-25. Oktober 2014 in Innsbruck*, Innsbruck, 2016, 206-226.
- Ioana Bogdan Cătănicu, *Ptolemeu și provincia Dacia*, ActaMN, 24-25, 1987-1988, 149-162.
- S. Nemeti, *Finding Arcobadara. Essay on the Geography and Administration of Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2014.

EXPOZIȚIA

FRONTIERELE IMPERIULUI ROMAN ÎN ROMÂNIA

Este una dintre inițiativele de popularizare a Programului Național LIMES, prin care s-a dorit atragerea atenției publicului asupra valorii universale excepționale a patrimoniului adăpostit de aceste situri arheologice și conștientizarea oportunității remarcabile de a avea, pe teritoriul țării noastre, o parte atât de însemnată a Patrimoniului Mondial.

Piese expuse în cadrul expoziției provin din situri care fac parte din frontierele romane de pe teritoriul României, de pe un areal extins, din cele mai importante situri arheologice romane din fosta Dacie și de pe teritoriul Dobrogei și au fost împrumutate cu generozitate de către un număr impresionant de 13 muzee parteneri:

- Muzeul Național al Unirii, Alba-Iulia [MNU]
- Muzeul Național de Istorie a României, București [MNIR]
- Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentului de Graniță, Caransebeș [MJERG]
- Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța [MINAC]
- Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva [MCDR]
- Muzeul Regiunii Porților de Fier, Drobeta Turnu-Severin [MRPF]
- Muzeul de Istorie „Paul Păltănea” Galați [MIGL]
- Muzeul Municipal Mediaș [MMM]
- Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș [MJM]
- Muzeul Național al Banatului, Timișoara [MNB]
- Muzeul de Istorie și Arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea [ICEM]
- Muzeul de Istorie Turda [MIT]
- Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău [MJAZ]

Expoziția, care se poate vizita la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei până în data de 30 aprilie 2022, are și o coordonată vizuală importantă, alcătuită din imagini, reconstituiri, schițe și hărți, toate susținute de texte explicative redactate pentru ca publicul să-și facă o imagine cât mai clară asupra limesului.

MUZEE CARE DEȚIN ÎN COLECȚII MATERIALE ARHEOLOGICE DESCOPERITE PE LIMESUL ROMÂNESC

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A
TRANSILVANIEI, CLUJ-NAPOCA
<http://www.mnit.ro>

MUZEUL REGIUNII PORȚILOR DE FIER,
DROBETA-TURNU SEVERIN
[http://www.cimec.ro/muzee/
muzeulregiuniiportilordefier/Index.htm](http://www.cimec.ro/muzee/muzeulregiuniiportilordefier/Index.htm)

MUZEUL JUDEȚEAN DE ETNOGRAFIE ȘI AL
REGIMENTULUI DE GRANIȚĂ, CARANSEBEȘ
<http://www.muzeul-caransebes.ro>

MUZEUL CIVILIZAȚIEI DACICE ȘI ROMANE, DEVA
<http://www.mcdr.ro>

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA-IULIA
<http://mnuai.ro>

MUZEUL DE ISTORIE, TURDA
<http://muzeulturda.ro>

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ, ZALĂU
<http://muzeuzalau.ro>

COMPLEXUL MUZEAL BISTRIȚA-NĂSĂUD,
BISTRIȚA
<http://complexumuzealbn.ro>

MUZEUL NAȚIONAL AL CARPAȚILOR RĂSĂRITENI,
SFÂNTU GHEORGHE
<http://www.mncr.ro>

MUZEUL JUDEȚEAN MUREȘ, TÂRGU-MUREȘ
<http://www.muzeumures.ro>

MUZEUL SECUIESC AL CIUCULUI,
MIERCUREA CIUC
<http://www.csszm.ro/index.php?l=ro>

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI,
BUCUREȘTI
<http://mnir.ro>

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE, BRAȘOV
<http://www.brasovistorie.ro>

MUZEUL JUDEȚEAN ARGEȘ, PITEȘTI
<http://www.muzeul-judetean-arges.ro>

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
PRAHOVA, PLOIEȘTI
<http://www.histmuseumph.ro>

MUZEUL JUDEȚEAN BUZĂU
<http://www.muzeubuzau.ro>

MUZEUL NAȚIONAL BRUKENTHAL, SIBIU
<http://www.brukenthalmuseum.ro>

MUZEUL DE ISTORIE A JUDEȚULUI VÂLCEA,
RÂMNICU-VÂLCEA
[http://www.muze-valcea.ro/index.
php?f=muzee&m=1](http://www.muze-valcea.ro/index.php?f=muzee&m=1)

MUZEUL OLTENIEI, CRAIOVA
<https://www.muzeulolteniei.ro/>

MUZEUL JUDEȚEAN OLT, SLATINA
<http://www.mjolt.ro/muzeul-olt/home>

MUZEUL JUDEȚEAN TELEORMAN, ALEXANDRIA
<http://www.muzeuleleorman.ro>

MUZEUL DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE, TULCEA
[http://www.icemtl.ro/muzeul-de-istorie-si-
arheologie/](http://www.icemtl.ro/muzeul-de-istorie-si-arheologie/)

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ
ȘI ARHEOLOGIE, CONSTANȚA
<https://www.minac.ro>

MUZEUL NAȚIONAL AL BANATULUI
<https://mnab.ro>

MUZEUL „AXIOPOLIS” CERNAVODĂ
[https://www.minac.ro/muzeul-axiopolis-
cernavoda.html](https://www.minac.ro/muzeul-axiopolis-cernavoda.html)

MUZEUL DUNĂRII DE JOS CĂLĂRAȘI
<https://mdj-calarasi.ro/>

MUZEUL DE ARHEOLOGIE DIN SILISTRA
<http://museumsilistra.com/>

MUZEUL DE SIT SUCIDAVA
[http://danubelimes-robgeu/index.php/
ro/37ro](http://danubelimes-robgeu/index.php/ro/37ro)

MUZEUL DE ARHEOLOGIE ȘI ETNOGRAFIE
CORABIA
<http://ghidulmuzeelor.cimec.ro/id.asp?k=478>

MUZEUL JUDEȚEAN OLT
<http://www.mjolt.ro/muzeul-olt/home>

MUZEUL ROMANAȚIULUI CARACAL
[http://www.cniptcaracal.ro/index.
php?page=muzeu-romanatiului](http://www.cniptcaracal.ro/index.php?page=muzeu-romanatiului)

MUZEUL BANATULUI MONTAN, REȘITA
<http://www.muzeulbanatuluiimontan.ro/>

Legend

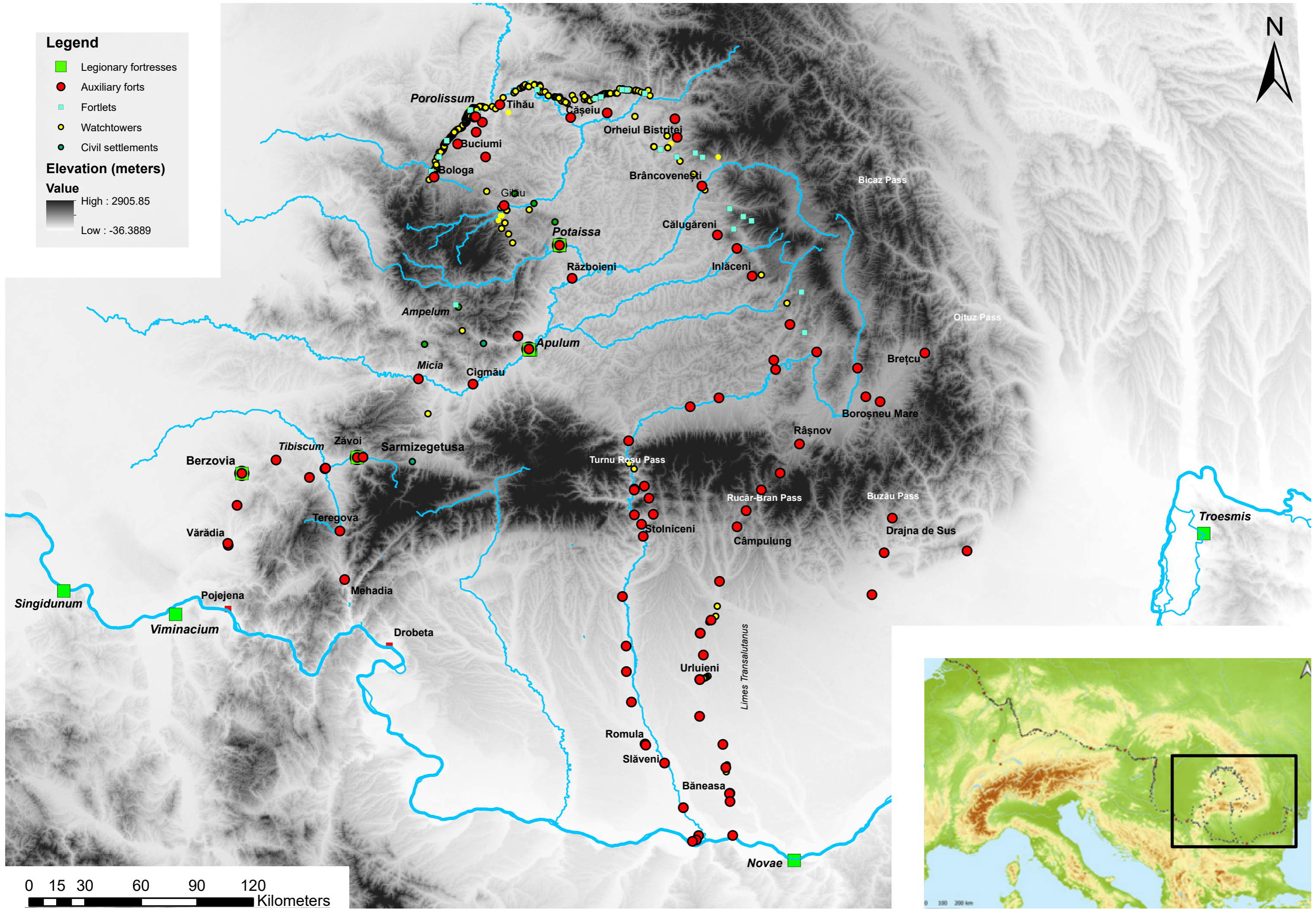
- Legionary fortresses
- Auxiliary forts
- Fortlets
- Watchtowers
- Civil settlements

Elevation (meters)

Value

High : 2905.85

Low : -36.3889

Buletin LIMES / Nr. 10 / 2021

O publicație susținută de

Comisia Națională Limes
Str. C. Daicoviciu 2, Cluj-Napoca
contact@LimesRomania.com
www.LimesRomania.com

Editura

ISSN: L 2537 6012